

BÖLMƏ 1: AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYAT KURSU,ONUN PREDMETİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ.

FƏNNİN PREDMETİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

İqtisadiyyat bir tədris fənni kimi,bütün ölkələrdə,dünya xalqları tərəfindən müxtəlif adlar altında öyrənilir. Azərbaycanın iqtisadiyyatı fənni də respublikamızın iqtisadiyyatından bəhs etdiyi nəzərə alaraq, ölkəmizin hər bir vətəndaşı iqtisadiyyatımızın keçdiyi yolu və onun gələcək inkişafını bilməlidir.

İqtisadiyyat sözü -"ekonomika" -yunanca -"oykonomiya", "oykos" - (ev,təsərrüfat), nomos (qanun) sözlərindən əmələ gəlmiş, ev təsərrüfatını idarə etmək deməkdir.

Bizim söhbət açacağımız sahə -"azərbaycanın iqtisadiyyatı" fənni Azərbaycan dövlətinin yarandığı tarixi dövrlərdə, onun hansı iqtisadi -ictimai qanunlarla inkişafının praktik formasından və hazırkı vətəndaş olduğumuz ölkəmizin müqayisəli iqtisadi inkişafından gedəcək. Bilavasitə istehsal sahələrinin inkişafı araşdırılacaq.

Deməli iqtisadiyyat bir-biri ilə sıx bağlı üç böyük sahəni öyrənən elmi sistemdir:

- birinci-ayrı-ayrı istehsal sahələrini öyrənmək;
- ikinci- müxtəlif istehsal sahələrini birləşdirib maddi nemətlər yaratmaqla xalqın tələbini ödəmək və onu idarə etmək;
- üçüncü- inkişaf etdirilmiş iqtisadiyyatın yollarını öyrənmək.

İqtisadiyyat bir neçə iqtisadi elmlərini özündə birləşdirir. Birinci və ikinci sahə iqtisadiyyatı nəzəri və praktiki cəhətdən hər tərəfli öyrənib, onu iqtisadiyyatın gələcək inkişafı üçün təkliflər verməkdir. Yaşadığımız respublikanın keçdiyi iqtisadi yol,bu iqtisadiyyatı təşkil edən ayrı-ayrı istehsal sahələri olduğundan,həmin istehsal sahələri ətraflı öyrənilməlidir.

İstehsal - ilk növbədə insanla təbiət arasında qarşılıqlı təsir, insanın maddi nemətlərə (ərzaq,geyim,mənzil və s.) yaxşı yaşayış şəraitində olan tələbatını ödəmək naminə nemətlər yaratmağa yönəldilmiş fəaliyyət prosesidir. İstehsal prosesinin baş verə bilməsi üçün:

Birinci - əmək alətləri

İkinci - əmək predmetləri

Üçüncü - əmək ehtiyatları lazımdır.

İnsan öz əməyi ilə bütün prosesi istiqamətləndirir. Prosesin gedişində hansı üsuldan istifadə etməklə, çox və keyfiyyətli məhsul əldə edilirsə deməli həmin üsul iqtisadi cəhətdən səmərəli sayılır. Eləcədə xalq təsərrüfatının bütün sahələrini buna aid etmək olar.

Əmək aləti-burada əkən, becərən, yaxud sənayedə toxuyan, emal edən və s. Alətlər əmək alətləridir. Bu alətlətlər insan ağılı və əməyi ilə işlədilir.

Əmək predmeti-burada torpaq, toxum, su, məhsul verən amillər əmək predmetidir.

Əmək - insan yaşayışı üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərin istehsalına yönəldilmiş fəaliyyətidir.

Əmək ehtiyatları - insan yaşayışı üçün ihtəsala yönəldilmiş fəaliyyətdir. İnsan, onun düşüncəsi, gücü bu fəaliyyəti yaradır. Əmək vasitələri ilə əmək predmetləri birlikdə istehsal vasitələri təşkil edir. İstehsal vasitələrini hərəkətə gətirən insanlar cəmiyyətin məhsuldar qüvvəsi adlanır. Birinci məhsuldar qüvvə insan özüdür. İnsanlar təbiətlə əlaqəyə girib istehsal münasibətləri yaradır. Yalnız bu halda maddi nemətlər yaradır. Deməli maddi nemətlər yaratmaq üçün əmək alətləri, əmək predmeti və əmək birlikdə istehsal münasibətləri yaradaraq maddi nemətlər istehsal edilir. Bütün bunların hamısı birlikdə iqtisadiyyatın əsasını təşkil edir. deməli iqtisadiyyatın predmeti, istehsal münasibətləri, məhsuldar qüvvələr və təsərrüfat mexanizmidir. Azərbaycanın iqtisadiyyatının kursunun əsas vəzifəsi bu elmin predmetini, metodunu ardıcıl və yığcam şəkildə izah etməkdir. Azərbaycanın iqtisadiyyatı elmi -adından məlum olduğu kimi ;

Cəmiyyət haqqında olan humanitar elmləri sırasında mühüm yer tutur. Maddi nemətlərin istehsalı cəmiyyətin inkişafının əsasını təşkil edir və istehsal münasibəti yaradır. Azərbaycan dövlətinin yarandığı, formalaşdığı dövrü, hazırki dövrədək ardıcılıqla təhlil edir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının fənninin predmeti, Respublikanın hazırki sahələri onların iqtisadi inkişafı həmçinin dövlətimizin dünya ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin öyrənilməsidir. İqtisadiyyatın bütün sahələrini : sənətkarlıq, ticarət, ağır və yüngül sənaye sahələri haqda geniş söhbət gedirsə, deməli həmin sahələrin elmi öyrənilir. Buradan da belə nəticəyə gəlirik ki, Azərbaycanın iqtisadiyyatı elmi birbaşa tarix, coğrafiya, arxeologiya, metallurgiya və s. elmlərlə bağlıdır.

İstər texniki istərsədə humanitar və konkret elmlərlə iqtisadiyyat elmi birbaşa əlaqəlidir və cəmiyyətin inkişafında böyük rolu var. Respublikada xalq təsərrüfatının bütün sahələrində 1975-1985-ci illər ərzində iqtisadiyyatın ən çox yüksəlişi illəri olmuşdur. Buna baxmayaraq potensial imkanlardan heçdə tam istifadə edilməmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, müstəqillik qazandıqdan sonra aparılan düzgün investisiya siyasəti sahibkarlığın inkişafının köməkliyi ilə yaxın gələcəkdə daha böyük iqtisadi yüksəlişə nail olması gözlənilir.

AZƏRBAYCANDA İQTİSADI FİKİR TARİXİ

Azərbaycanda və islam şərqində iqtisadi fikir və görüşlər çox qədimlərdən başlayır. İqtisadi və mədəni yüksəliş bu ölkələrdə ictimai-iqtisadi fikrin inkişafı üçün zəmin yaradmışdır. Tarixin ilkin dövrlərindən başlayaraq Azərbaycanda, şərqdə iri şəhərlər, elm və mədəniyyət mərkəzləri yaranmış və özünün yüksək inkişaf mərhələsini keçirmişdir. Çindən avropaya uzanan qədim ipək yolu Azərbaycanın və bir çox şərq ölkələrinin iqtisadi, mədəni inkişafında mühüm yer tutmuşdur. İndi bərpa olunmağa başlanılan bu qədim karvan yolu xalqlar arasında iqtisadi, mədəni və mənəvi yaxınlığa və tərəqqiyə də səbəb olmuşdur. IX-XIV əsrlərdə şərqdə və Azərbaycanda elm, sənət və mədəniyyət yüksək inkişaf dövrü keçirmişdir. Bu dövrdə şərqin dünya şöhrətli dahi mütəfəkkirləri yetişmişdir. Bunlardan fərabî, İbn Sina, Brunî, Bəhmənyar, Nizami, Tusi, İbn Xəldun kimi mütəfəkkirlər çox cəhətli elmi və əbədi yaradıcıqları ilə dünya mədəniyyətini zənginləşdirmişlər. Orta əsrlərdə yaşamış bu alimlərin əsərlərində fəlsəfə və təbiətşünaslıq elm sahələri ilə yanaşı, cəmiyyətin iqtisadi hadisələri və onların qanuna uyğunluqları haqqında fikirlərdə öz əksini tapmışdır. onlar sərvət və onun yaradılması və bölgüsü, mübadilə, əmək bölgüsü, əmtəə, pul, bazar, maliyyə, vergi kimi iqtisadi anlayışlar haqqında öz nəzəri görüşlərini bildirmişlər. Xalqın ilkin, ibtidai, ictimai - iqtisadi fikir tarixi çox uzaq keçmişlərdən başlayır. Çox erkən dövrlərdə heyvandarlıqla, əkinçiliklə məşğul olan türk tayfaları dəmir-metal əşyalardan sənət məmulatları istehsal etməyə başlamışlar. Azərbaycanda dəmir filizi, mis istehsalı və onlardan istifadə olunması qədim tarixə malikdir. Şifahi xalq ədəbiyyatında tənbellik, tüfeylilik, başqasının hesabına yaşamaq təqdir olunmur. Əməkdə, işdə çətin məqamlarda sınaqdan çıxmaq, elin, obanın köməyinə çatmaq, gözəl sənətlərlə fəxr etmək dastan və bayatılarımızın əsas motivləridir. Bir bayatıda deyilir: "tənbəldən kömək olmaz, kimsəyə gerek olmaz. İşində çalışgən, zəhmətsiz yemək olmaz."

Torpaqla bağlılıq, ona xidmət göstərmək, torpağı və çörəyi müqəddəs saymaq bayatı və nəğmələrimizdə yüksək səviyyədə təşkil olunmuşdur. Azərbaycanda ilkin iqtisadi fikir və təsəvvürlər türk dünyasının böyük abidəsi olan "Kitabi - Dədə qorqud" dastanlarındada əks olunmuşdur. Bu dastanda əks etdirilən həyat səhnələri, qəhrəmanlıq hadisələri ilə yanaşı, oğuz qəbilələrinin yaşadığı iqtisadi və sosial həyat şəraiti haqqında da məlumatlar verilir. Dastanın boylarından məlum olur ki, qədim oğuzlar maldarlıqla, əkinçiliklə məşğul olmaqla yanaşı sənətkarlığın müxtəlif növləri ilə də məşğul olmuşlar.

Azərbaycanda VII əsrdən başlayaraq islam dininin yayılması, qəbul edilməsi ictimai-iqtisadi fikrin inkişafına təsir gösdərmişdir. çox dərin tarixi köklərə malik olan Azərbaycan xalqının öz milli adət -ənənələri, mədəniyyəti,

dili, sosial və iqtisadi həyat tərzini olmuşdur. Bu milli həyat tərzini, islamın ümumbəşəri, əxlaqi dəyər və qaydaları ilə zənginləşmişdir. Bu gün dünyada geniş yayılmış islam mədəniyyətinin inkişafında ərəblərlə yanaşı fars, türk və başqa millətlərin də mədəniyyəti xüsusi rol oynamışdır.

İslam mədəniyyəti xalqların həyat tərzinə əxlaqi davranış və düşüncələrinə daxil olmaqla yanaşı iqtisadi-sosial həyat məsələlərinin də tənzim edilməsində özünü göstərir. İslamın müqəddəs kitabı "Quran-i Kərim" də və Məhəmməd peyğəmbərin kəlam və nəsihətlərindən ibarət olan "hədislər"də mülkiyyət, sərvət, əmək, bölgü, mübadilə, ticarət, pul, səlām və vergilər kimi iqtisadi məsələlərə münasibət bildirir. İslamın iqtisadi məsələlərə münasibəti Azərbaycan və şərq mütəfəkkirlərinin əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda iqtisadi fikrin inkişafında Nizami Gəncəvi önəmli yer tutur. O, dahi şair və mütəfəkkirdir. Onun beş böyük poemasından ibarət olan "Xəmsə" sində iqtisadi fikir və ideaları əks olunmuşdur. Nizaminin sosial-iqtisadi görüşlərində mühüm yer tutan məsələlərdən biri əmək və sərvət, onların daxili bağlılığıdır. O, bütün əsərlərində maddi və mənəvi sərvətləri yaradanların əməyinə yüksək qiymət vermiş, sadə əmək adamının surətlərini yaratmışdır. Nizami əməyin ancaq insana xas olan bir fəaliyyət olduğunu göstərir, insanın başqa canlılardan fərqlərini və üstünlüyünü onun əmək fəaliyyətində, çalışmada görür. O yazır: "nə şəhvət, nə yuxu, nə də ki yemək, həyatın mənası olmasın gərək". Nizami belə bir həqiqətdə dərk etmişdir ki; "Hər cür çalışmada son məqsəd, yemək və geyməkdən başqa bir şey deyildir". Nizami əmək və peşə bölgüsü, onun sərvətin artmasına təsiri ideasında irəli sürür. Nizami öz dövründə görüb müşahidə etdiyi əmtəə mübadiləsi, bazar, qiymət, pul, səlām kapitalı və faiz haqqında düşüncələrini özünəməxsus tərzdə ifadə etmişdir. O, ticarətdə, bazarda qiymətlərin ədalətli surətdə qoyulmasını tövsiyə edir, səlāmçilik yolu ilə sərvət, pul toplamağı haram sayırdı. Azərbaycan nəzəri-iqtisadi fikrinin inkişafına böyük xidmət göstərənlərdən biri də Nəsrəddin Tusidir. Dünyada astronom riyaziyyatçı kimi tanınan Nəsrəddin Tusi filosof və iqtisadçı kimidə məşhurdur. Onun iqtisadi-nəzəri və əməli fikirləri məşhur "əxlaqi-nasiri" və "maliyyə haqqında tədqiqat" ifadə olunmuşdur. Tusi cəmiyyətin iqtisadi quruluşu, iqtisadi münasibətləri haqqında mükəmməl və aydın olan bir nəzəriyyə yaratmışdır. Tusi gösdərir ki, insan öz tələbatını ödəməyə möhtacdır. Buna görə də əmək və istehsal fəaliyyəti onun üçün bir zərurətdir. Tusi gösdərir ki, əmək bölgüsü, ixtisaslaşma, cəmiyyətin müəyyən dövrü üçün yaşamasının zəruri şərtidir. Tusi qeyd edir ki, insan öz əmək prosesini, əmək münasibətlərini yaxşı dərk edərsə öz davranışını da məqsəduyğun səmtə yönəldə bilər. O, cəmiyyətin iqtisadi həyatını, burada insanların davranış qaydalarını öyrənən elmin predmetini müəyyən etməyə çalışır.

Dünya iqtisadi fikir tarixində xüsusi xidməti olan alimlərdən biri də Əbdürrəhman İbn Xəldundur.

Avropa alimləri İbn Xəldunu "Tarix filosofu", islam şərqinin monteskyesi adlandırmışlar. Çünki o, tarixin və ictimai fikrin yeni elmi metodlarla yazılmasının əsaslarını qoymuşdur. Bu baxımdan onun iqtisadi-nəzəri fikirləri də çox yüksək qiymətə layiqdir. o gösdərir ki, elmin vəzifəsi tarixi, ictimai-iqtisadi hadisələri təsvir etmək, üzdə görünənləri sadalamaq deyil. Elmin vəzifəsi hadisələrin mahiyyətini açmaqdır. İbn Xəldun insanın "təbii hüququ" əsasında qurulmuş iqtisadiyyat tərəfdatidir. o yazır ki, əgər dövlət əkinçinin, sənətkarın, tacirin, elm adamlarının təbii insani hüquqlarını qorumasa, onlara sərbəst fəaliyyət gösdərmək azadlığı yaratmasa, cəmiyyətin nizamı pozular, dövlət özündə məhv olmaq təhlükəsilə qarşılaşar. İbn Xəldunə görə dövlətin və məmurların bilavasitə iqtisadi fəaliyyətlə, ticarətlə məşğul olması o ölkənin tələbləri üçün zərərli haldır. Çünki, bu halda bazar qayda-qanunları pozular, rəqabət mübarizəsi sönər, qiymətlər süni surətdə qaldırırlar və nəticədə cəmiyyətin sosial həyatının düzəni pozular. İbn Xəldun göstərir ki, bazarlarda satılan mal və əşyalara qoyulan yüksək vergilər, tacirlərdən zorla alınan bac və xərəclar bazarlarda qiymətlərin yüksəlməsinə, bu səbəbdən də tələbin azalmasına. Nəticədə qazancın və marağın aşağı düşməsinə gətirib çıxarır.

Digər elmlər kimi iqtisadi nəzəriyyə də birdən-birə əmələ gəlib inkişaf etmişdir. O öz inkişafında müxtəlif formalaşma meyarlarından keçmişdir. Əvvəlcə iqtisadi fikirlər şəklində mövcud olmuşdur. İqtisadi fikirlərin köklərinə dünya sivilizasiyasının beşiyi Qədim Şərq ölkələri müttəfiqlərinin təlimlərində rast gəlinir. Belə ki, hələ qədim dövrlərdə ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlər iqtisadi həyatın bu və ya digər sahələri haqqında müəyyən fikirlər sürmüşlər. Belə iqtisadi fikirlər Babilistan hökmdarı Xamurattinin daş üzərində mixi yazılarıyla həkk olunmuş qanunlarında, qədim Misirin papirus yazılarında, şumerlərin gil yazılarında rast gəlmək mümkün olmuşdur.

Qədim hind dastanı «Artxaşastra» bədii dastan olmaqla bərabər, orada, iqtisadiyyat, texnika və siyasət haqqında müəyyən fikirlərə də təsadüf olunur. Burada dövlətin, xəzinəsində sərvətin toplanması üçün dəqiq hesabatın aparılması, dövlətin büdcəsinin gəlir və xərclərinin müəyyən edilməsi zərurəti göstərilmiş, ticarəti tənzimləmək üçün dövlət məmurlarının vəzifəkəri müəyyən edilmişdir: sabit qiymətlər səviyyəsini müəyyən etmək, qiymətlərin çox yüksəldilməsi üçün dövlətin mal ehtiyatlarından istifadə və s. Dastanda torpaq və suvarma kanallarında istifadə qaydaları da öz əksini tapmışdır. Belə ki, torpaqdan yaxşı istifadə edənlərə əlavə torpaq sahəsi verilir, pis istifadə edənlərin isə torpağı əlindən alınır. Suvarma sistemlərini korlayanlara qarşı ciddi tədbirlər görülməli idi və s.

Qədim Hinddə konfutsilik geniş yayılmışdı. Konfutsi eramızdan əvvəl 531-479- illərdə yaşamışdı. Onun 31 nəzəriyyəsi zidiyyətli idi. Bir tərəfdən mürtəci olmaqla köhnə qaydaları müdafiə edir, digər tərəfdən varlı və yoxsullar arasındakı ziddiyyətləri yumuşaltmaq üçün vergiləri və digər təklifləri azaldmağı təklif edir, həddən artıq sərvətliliyə qarşı çıxırdı. Planlaşdırma haqqında yazırdı ki, bir illik plan tutursansa taxıl ək, on illik plan tutursansa meyvə ağacı ək, yüz illik plan tutursansa xalqı öyrət (savadlandır). Konfutsiliyə qarşı moislər çıxış edirdilər. Onlar bütün insanların təbii bərabərliyindən çıxış edərkən təbəqələşmənin əleyhinə idilər. Xüsusi mülkiyyət nöqtəyi-nəzərində duraraq xırda istehsalatların inkişafı uğrunda mübarizə aparırdılar. Onların fikrinə görə bütün insanlar fiziki əməklə məşğul olmalıdırlar. Qədim yunan müttəfiqləri elmin başqa sahələri ilə yanaşı iqtisadiyyatın müftəlif məsələlərinə də ciddi fikir vermişdilər. Ksenofontun (e.ə 430-355) «Ekonomiks» əsəri iqtisadi cəhətdən daha çox diqqət cəlb edir. Onun fikrincə iqtisadiyyat – öz təsərrüfatını vaqlandırmaq haqqında elmdir. Bu elm faydalı məhsullar istehsalını artırmaq üçün quladara öz təsərrüfatını bacarıqla təşkil etməyi öyrətməlidir. Ksenofon əmək bölgüsü, peşələri üzrə ixtisaslaşma və bunların insanların iş qabiliyyətlərinə təsiri haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir. O, əkinçiliyi hərbi bacarıqla eyni səviyyədə hesab edir, sənətkarlığı isə iqtisadiyyatın predmetinə aid etmişdir. Onun fikrincə sənətkarlıq azad adamların işi olmayıb, qulların və xaricilərin işidir. O, ticarəti də (çörək ticarətindən başqa) yunanlara xas olmayan peşə hesab edirdi. Tədavül vasitəsi və sərvətin ümumiləşmiş forması olan pula yüksək qiymət verir və göstərir ki, insanın nə qədər çox pulu olsa da daha çox pulun olmasını istəyir.

Əmək bölgüsü ideyası Platonun (e.ə. 427-347) əsərlərində daha geniş şərh edilmişdir. O, əmək bölgüsünü cəmiyyətin təbəqələrə bölünməsinin əsası hesab etmişdir. Platonun fikrincə qul –danışan alətdir, fiziki əməyə nifrət edir. Onun ideal dövlətində idarə edənlər (filosoflar) və hərbiçilər 32 fiziki əməklə məşğul olmamalıdırlar, bu (fiziki əmək) üçüncü təbəqənin nəsibidir. Platonun şagirdi olan Aristotel (e.ə. 384-322) müəlliminin idealist fəlsəfi baxışlarını tənqid etsə də, onun təsirindən qurtara bilməmişdir. Aristotela görə iqtisadiyyat ev təsərrüfatı, quldar malikanəsinin, siyasət isə dövlətin məşğul edilməsi ilə idarə olmalıdır. O, təbii əmək bölgüsünə əsaslanaraq cəmiyyətin qullara və azad adamlara bölgüsünü təbiət qanunu hesab etmişdir. Onun fikrincə yunanlar siyasətlə, qullar və xaricilər fiziki əməklə məşğul olmalıdırlar. Aristotel Əmtəə-pul münasibətlərini daha geniş tədqiq etmiş, natural təsərrüfatla əmtəə təsərrüfatı arasındakı fərqi, həmçinin sadə əmtəə mübadiləsi ilə pulun mübadiləsi arasındakı fərqi fərqləndirmişdir. Onun ən böyük xidməti əməyin ikili xarakterini: istehlak dəyəri və dəyərini fərqləndirməkdən ibarətdir.

Mübadilə dəyərini aşkar etməyə cəhd göstərmiş, lakin dəyər formalarını ayırd edə bilməmişdir. Aristotelin iqtisadi fikirləri sonrakı əsrlərdə Şərqdə və Avropada yaranan iqtisadi nəzəriyyələrə güclü təsir göstərmişdir. Roma imperiyası dövründə də iqtisadi həyatın müxtəlif cəhətlərini əks etdirən bir çox əsərlər meydana gəlmişdir. Bunların əsas məqsədi quldar malikanələrindən daha çox gəlir götürməyi təmin etmək idi. Katon bu məqsədlə «Əkinçilik haqqında» əsərində göstərdi ki, qullar daim işləməlidirlər, yaşlı xə xəstə qulları satmalı, onları sağlamlarla əvəz etmək lazımdır. Digər Roma müttəfiqləri Varronun əsərlərində quldarlığın taleyi haqqında həyacan ifadə olunurdu. O, öz malikanələrini buraxıb şəhərlərdə yaşadıqlarına görə quldarları günahlandırırdı. Varron kənd təsərrüfatı alətlərini üç növə ayırırdı: danışanlar (qullar), səs çıxaranlar (heyvanlar) və lallar (alətlər). O, həmçinin müxtəlif millətlərdən olan qulları almağı məsləhət görürdü. Eramızın I əsrində yaşamış, «Kənd təsərrüfatı haqqında» 12 kitabın müəllifi Kolumella isə öz əsərlərində latunfindiaların və quldarların əleyhinə çıxış edirdi. O, təsərrüfatı kanonlara verməyi məsləhət bilir və göstərirdi ki, kanon əməyi qul əməyinə nisbətən daha məhsuldardır. Quldarlığa qarşı mübarizə Spartakın və Məzdəkin hərəkətlərində də öz əksini tapmışdır. Məzdəkilər tarixdə ilk dəfə olaraq qırmızı bayraq qaldırmış və quldar mülkiyyətinin icma mülkiyyəti ilə əvəz edilməsini tələb etmişdir. İctimai tərəqqi nöqtəyi-nəzərindən bu mürtəci tələb idi. Çünki inkişaf baxımından quldar mülkiyyəti icma mülkiyyətinə nisbətən daha mütərəqqidir.

AZƏRBAYCANIN İSTEHSAL POTENSİALI, İQTİSADI İNKİŞAF SƏVİYYƏSİ VƏ STRUKTURU

Sovet iqtisadi sistemi dağıldıqdan sonra Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etmiş və 1991-ci ildən suverən dövlət kimi fəaliyyət göstərir. Lakin bu tam müstəqillik yox siyasi müstəqillikdir. Tam suverən dövlət olmaq üçün hər bir dövlət, o cümlədən Azərbaycan özünün iqtisadi müstəqilliyini də təmin etməlidir. Tam müstəqil dövlət o dövlətlərə deyilir ki, onlar həm öz ölkəsinin əhalisini əsasən ərzaqla və sənayəsini xammalla, istehsal vasitələri ilə təmin edə bilsin. Buna isə yalnız özünün sağlam milli iqtisadiyyatını formalaşdırmaqla nail olmaq mümkündür. Azərbaycan uzun illər müstəmləkə olduğundan və istehsalın səmərəliyini təşkil edə bilməyən sovet iqtisadi sistemində yaşadığından sağlam milli iqtisadiyyatını formalaşdırma bilməmişdir. Bu çox çətin və uzun müddətli prosesdir. Bu problem bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə həll edilməlidir. Azərbaycan sovet sistemi zamanı onun milli

iqtisadiyyatı müstəmləkələrə xas olan xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirmişdir. Bu dövrdə istehsalın strukturu Azərbaycanın milli mənafeyinə deyil, Sovet imperiyasının mənafeyinə uyğun qurulmuşdur. Belə ki, Azərbaycanın həm sənayesi, həm də kənd təsərrüfatı istehsalının strukturu elə təşkil edilmişdir ki, o müstəqil olaraq son, hazır məhsul istehsal edə bilməsin. Azərbaycanın sənayesi mərkəzi dövlətin sənaye müəssisələri üçün hər hansı bir hissə detal, kənd təsərrüfatı xammal istehsalı üzrə ixtisaslaşdırılmışdır. Sovet dövləti bu yolla Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsinə yüksəldilməsinə imkan verməmişdir.

İndiki keçid dövründə Azərbaycanın müstəqil dövlət olması özünün sağlam milli iqtisadiyyatını formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Bunun əsas yollarından biri istehsalın strukturunu milli mənafeyə uyğun yenidən qurmaq lazımdır. Bunun üçün Azərbaycanın geniş iqtisadi potensialı vardır. Potensial latın sözü olan "potentia" sözündən əmələ gəlmişdir. Azərbaycan dilində potencia halında olan, gizli halda olub, sonradan üzə çıxarılan, mümkün olan mənasında işlənir. Azərbaycan dövləti xalq təsərrüfatının bütün sahələrində struktur dəyişikliyi edilməlidir. Bu zaman təkmilləşdirmə və yenidənqurma milli mənafeyə uyğun aparılmalı, dünya iqtisadiyyatında gedən dəyişikliklər nəzərə alınmalıdır. Belə düşünmək səhv olardı ki, həmin məsələləri bazar münasibətləri öz-özünə, avtomatik həll edəcəkdir. Burada hökumətin bazar münasibətlərinin təbiətinə uyğun yeritdiyi iqtisadi siyasətin mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu siyasət, iqtisadiyyatın kompleks inkişafına yönəldilməli və mövcud potensialdan səmərəli istifadəni təmin etməlidir. İqtisadi inkişafın kompleks xarakteri daşılmalıdır. Lakin onu xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin qeyri-şərtsiz bərabər inkişafı kimi anlamaq olmaz. O iqtisadiyyatın bütün struktur halqalarının dinamikliyi və proporsionallığı ilə fərqlənir. Əgər iqtisadi inkişafa kompleks xarakteri verilsə mövcud iqtisadi potensial istehsalın səmərəliliyini daha yaxşı təmin edə bilər. Respublikanın iqtisadi inkişafı, hər şeydən əvvəl, onun iqtisadi potensialı ilə bağlıdır. Kompleks inkişaf nəticə etibarı ilə mövcud iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə edilməsi deməkdir. İqtisadi potensial anlayışına hələ məhsuldar qüvvələr kimi fəaliyyət göstərməyən, lakin gələcəkdə belə bir qüvvə kimi çıxış edə biləcək ünsürlər də daxildir.

İqtisadi potensiala aşağıdakılar daxildir.

1) hər cür əmək vasitələri; 2) hər cür əmək predmetləri; 3) əmək ehtiyatları; 4) istehsalat cəlb edilə biləcək təbii ehtiyatlar; 5) mövcud məcmu ictimai məhsul və onun əvvəlki illərdən toplanmış ehtiyatları 6) valyuta ehtiyatları; 7) cəmiyyətin istehlak qabiliyyəti; 8) elmi potensial

Bunlarla yanaşı, cəmiyyətin iqtisadi potensialına qeyri-maddi istehsal dairəsinin təkrar istehsal prosesinə xidmət edən sahələrini də daxil etmək olar.

Bununla əlaqədar olaraq, iqtisadi potensialı iki böyük qrupa bölmək olar. İstehsal və qeyri-istehsal təyinatlı iqtisadi potensial. Hər bir ölkənin, o cümlədən, Azərbaycan iqtisadi potensialı onun birinci hissəsindən, yəni istehsal vasitələri potensialından daha çox asılıdır. İqtisadi potensialın özünəməxsus göstəriciləri vardır. Məs: əsas fondlar, əmək ehtiyatları və s. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi potensialının səviyyəsini həmin göstəricilərlə müəyyən etmək olar. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycanda istehsal fondlarının kəmiyyət və keyfiyyətə artmasında əhəmiyyətli dərəcədə irəliləyiş olmuşdur. məhz bunun nəticəsində XXI əsrin əvvəllərindən Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişaf tempi artmış və MDB ölkələri arasında lider dövlətə çevrilmişdir. Lakin Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsi onun iqtisadi müstəqilliyinin tam təmin edilməsi üçün kifayət deyil. Amma buna yaxın gələcəkdə nail olmaq mümkündür. Çünki hazırda Azərbaycanın iqtisadi potensialı onun iqtisadi inkişaf səviyyəsindən yüksəkdir. Əgər iqtisadi potensialımızdan düzgün istifadə olunarsa yaxın zamanda orta səviyyədə inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çatmaq reallaşa bilər. Azərbaycan dövlətinin uğurlu iqtisadi siyasəti buna inamı artırır. İqtisadiyyatın kompleks inkişafı, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması güclü infrastrukturun olmasından da xeyli asılıdır. Xalq təsərrüfatı inkişaf etdikcə onun sahələrinin infrastrukturları da inkişaf etdirilir. Bu isə iqtisadiyyatın ümumi inkişafında mühüm amillərdən biridir. İnfrastruktur anlayışına maddi və qeyri-maddi istehsalın fəaliyyət göstərməsinə xidmət edən sahə və qurumlar daxildir. Tarixi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq infraqurum daxil olan qurum və sahələrin sayı artır. Sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti infrastrukturunun ən mühümü nəqliyyatdır. Respublikamızın xalq təsərrüfatında nəqliyyatın bütün növlərindən-dəmir yolu, dəniz, çay, avtomobil, hava, boru-kəmərlər və s. istifadə edilir. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra nəinki ölkə daxilində nəqliyyatın bütün növlərinin normal işləməsi təmin edilmiş, eyni zamanda onun yeni sahələri yaradılmış və onların inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şərait yaradılmışdır. Məsələn, Azərbaycanın dünya bazarına çıxmasında və avropaya iqtisadi inteqrasiyasında mühüm rol oynayan "Bakı-Tblisi-Ceyhan" neft boru kəmərinin 2006-cı ildə işə düşməsinə göstərmək olar. Bu böyük hadisə Azərbaycana öz neftini Rusiyadan asılı olmayaraq Avropa bazarına ixrac etmək imkanı verdi nə onu Rusiyanın asılılığından xilas etdi. Bu nəinki Azərbaycanın, həm də orta Asiya, habelə Avropa dövlətlərinin, mənafeyinə uyğundur. Bundan başqa 2005-ci ildə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə dövlətləri arasında "Bakı-Tblisi-Qars" yeni dəmir yolu layihəsi haqqında müqavilə bağlanmış, onun icrasına 2008-ci ildə başlanmasa və 2010-cu ildə istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bunlarla

eyni vaxtda yuxarıda adı çəkilən dövlətlər arasında "Bakı-Tblisi-Ərzurum" qaz kəmərinin tikintisi layihəsinin reallaşması haqqında da saziş imzalanmış və lazımı sənədlər qəbul edilmişdir. Bu layihələrin həyata keçirilməsi Azərbaycanın nəinki sağlam milli iqtisadiyyatının inkişafında böyük rol oynayacaq, həm də onun beynəlxalq miqyasda siyasi nüfuzunun yüksəlməsinə böyük təsir göstərəcəkdir.

Qaz, su, elektrik enerjisi ilə təchiz, informasiya təminatı, rabitə və.s. infrastukturlar da mühüm rola malikdir və xalq təsərrüfatının səmərəli inkişafına təsir edirlər.

AZƏRBAYCANDA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFI

Azərbaycan Respublikasında azad sahibkarlığın yaranması və inkişafını təmin edən əsas məsələ istehsal vasitələrinin, o cümlədən torpağın özəlləşdirilməsinin, dövlətsizləşdirilməsinin başa çatdırılmasıdır. Bununla bərabər, mülkiyyət formalarına uyğun olaraq hüquqi və fiziki şəxslərə istədikləri fəaliyyət sahələri ilə məşqul olmağa qanunla icazə verilməlidir. Bazar iqtisadiyyatına keçmək və onu inkişaf etdirməyin ən yaxşı yolu ən əvvəl, xüsusi bölmənin, azad sahibkarlığın inkişafıdır. Sahibkarlığın inkişafından söhbət gedərkən, onun iqtisadiyyatda xüsusi çəkisi və hər bir sahibkar fəaliyyətinin həcmi, ölçüsü optimal dərəcədə olmalıdır. Xüsusi çəki məsələsinə dünya təcrübəsindən yanaşanda aydın olur ki, bütün ölkələrdə xüsusi mülkiyyətin həcmi eyni deyil. Müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatında dövlət bölməsi ilə xüsusi sahibkarlıq arasında optimal, yəni əlverişli nisbət yaranması əsas məsələlərdən biridir. Bu nisbət hər ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, tarixən formalaşmış adət-ənənədən millətin psixologiyasından, onun mentalitetindən asılı ola bilər. Eyni nisbət bir dövlət üçün optimal, digəri üçünə qeyri-münasib olar. Lakin ümumi qanunauyğunluq ondan ibarətdir ki, müəyyən olunmuş ümumi iqtisadi inkişafın dinamikliyini təmin etməlidir. Bu zaman ən azı aşağıdakı sosial-iqtisadi zəminlərin olması əldə əsas tutulmalıdır:

1.İqtisadi 2.Siyasi 3.Psixoloji 4.Uyğun 5.Təşkilati.

İqtisadi zəmin dedikdə, ilk növbədə, mülkiyyətin bir sıra sahələrinin dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsi, istehsalın tənəzzülünü, inflyasiyanın qarşısının alınması və s. başa düşülür. Mövcud ölkədə bazar iqtisadiyyatına keçidin sarsılmaz təməli maddi istehsal, onun fasiləsiz artması ilə üzvi şəkildə bağlıdır.kommersiya fəaliyyəti də ilk növbədə onun üzərində qurulmalıdır. Siyasi zəmin dedikdə ,ən əvvəl, siyasi sabitlik, milli birlik, demokratikləşmə prosesinin genişlənməsi nəzərdə tutulur.

Psixoloji zəmin dedikdə, müasir proseslərdə köhnə ictimai şüurla yanaşmaq, həyatı gerçəkliyə, obyektiv şəraitə yeni təfəkkür tərzilə baxmaq.

Dövlət mülkiyyəti ilə xüsusi mülkiyyət arasındakı nisbət dövlət qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilir. Bu onun hüquqi bazasını təşkil edir.

Sahibkarlığın formalaşması dövlətin təşkilati tədbirlərindən, onu düzgün səmərəyə yönəldməsindən çox asılıdır. Deməli, onun ümumi təşkili məsələləri ilə də ciddi məşğul olması tələb olunur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlığın formalaşması məsələsində dövlətin inzibati tədbirlərə əl atması inkar edilmir. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə buna daha çox ehtiyac olur.

Göstərilən bu zəminlər müstəqillik yoluna qədəm qoymuş Azərbaycan üçün də ümumi zəruri hallardır.

Azərbaycan Respublikasında azad sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşması özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir və problemlərlə qarşılaşması təbii və qanunauyğun haldır. Bu, ən əvvəl, Respublikamızın vaxtilə asılılıq şəraitində yaşaması ilə əlaqədardır.

İnzibati-amirlik sistemindən bazar iqtisadiyyatına keçmək istəyən hər bir dövlət özünün sahibkarlığını yaradır. Bu, müstəqilliyə qədəm qoymuş Azərbaycana da aiddir.

Vaxtilə, yəni sosialist inqilabına qədər burada sahibkarlıq olmuş və qısa tarixi yol keçmişdir. Sahibkarlıqda varislik mühüm işdir. Yəni hər bir sahibkar nəslə özündən əvvəlki istehsal təcrübəsini öyrənir, özləri isə həmin dövrün elm və texnikasının nailiyyətlərini istehsala tətbiq edir, istehsalın təşkili və idarə etməni təkmilləşdirir.

Beləliklə, hər bir sahibkar nəslə istehsalın idarə etmə təcrübəsini zənginləşdirərək sonrakı nəsllərə vermiş və müasir səviyyəyə çatmışlar. Sosializm sistemi bu qanunauyğun zəncirvari təbii prosesi vaxtilə Azərbaycanda sındırmışdı. Təbii inkişaf yolu keçmiş azad sahibkarlıq ölkələrinin çoxillik inkişaf yolunu bizim Respublika indi nisbətən qısa müddətdə keçməlidir. Bu işdə ən böyük çətinliklər insanların şüurunda, onların psixologiyasında dəyişikliklər yaratmaqdır. Uzun illər laqeydlilik, təsərrüfatsızlıq, mutilik ruhunda tərbiyə olunan insanlara qısa müddətdə sahibkarlıq keyfiyyətləri aşılamaq, əlbətdə çətinidir. Lakin aşılması zəruridir.

BÖLMƏ 2. AZƏRBAYCANIN İQTİSADI RAYONLARI VƏ AZƏRBAYCAN İQTİSADIYYATININ SAHƏ STRUKTURU.

AZƏRBAYCAN İQTİSADI RAYONLARININ (ABŞERON, ARAN, DAĞLIQ ŞİRVAN, GƏNCƏ-QAZAX, QUBA-XAÇMAZ İQTİSADI RAYONLARI) SOSIAL - İQTİSADI İNKİŞAFI

Bu iqtisadi rayona Bakı şəhəri və onun rayonları, Sumqayıt şəhəri və onun rayonları, Abşeron və Xızı rayonlarının ərazisi daxildir. Abşeron iqtisadi rayonu iqtisadi cəhətdən Respublikanın ən inkişaf etmiş rayonu sayılır. Respublikanın milli gəlirinin əsasını təşkil edən neft-qazçıxarma sənayesi ilə yanaşı, neft emalı, neft kimyası, kimya, maşınqayırma, enerketika, qara və əlvan metallurgiya, yeyinti və yüngül sənayenin əsas sahələri bu rayonda yerləşir. Sənaye sahələrinin çox hissəsi bu rayonda yerləşməklə, əsas sənaye istehsalının fondlarının 70%-i, ümumi yük dövriyyəsinin 80%-i bu rayonun payına düşür, ona görə bu sahədə çalışan əhəlinin xidmət sahələrində bu rayonda yerləşir.

Abşeronu təbii ehtiyatları baxımından sahil ərazisinin torpaq örtüyü qumlu, çox yerlərdə şor göllərdən və dərə-təpəliklərdən ibarətdir. Lakin bu şəhərsalma işləri üçün maneçilik törətmir. Şimal hissədə süxurların yaratdığı torpaqlar yayılmışdır ki, bu sahələr əsasən üzümçülük, tərəvəzçilik məqsədi ilə istifadə edilir və əsas torpaq fonduna daxildir.

Aqroiqlim xüsusiyyətlərinə görə burada becərilən zəfəran xüsusi şöhrət qazandırmışdı. Respublikanın əmək ehtiyatlarının 34-35%-i, fəhlə və qulluqçuların yarısından çoxu, bu iqtisadi rayonun payına düşür.

Abşeron iqtisadi rayonunun çox zəngin ehtiyatlara malik olması ölkə iqtisadiyyatının inkişafında böyük rol oynayır.

İqtisadi rayonun yerli sənayesi: -yerli neft-qaz, yodlu bromlu su ehtiyatlarından intensiv istifadə etməklə inkişaf etmişdir. Belə ki, kimya və neft kimyası, neft maşınqayırma, yüngül və yeyinti sənaye sahələri yaranmışdır.

Abşeronun dəniz sahili kurort zonası əhəlinin istirahəti və sağlamlığında böyük rol oynayır və bir sıra göllərdən götürülən vulkanın palçığı xüsusi müalicəvi əhəmiyyətə malikdir. Respublikanın bütün başqa rayonları ilə müqayisədə, Abşeron yeganə rayondur ki, içməli su cəhətdən çox korluq çəkir. Bunu nəzərə alaraq bura içməli su hələ 1917-ci ildə istifadəyə verilmiş şollar su kəməri Xaçmazdan-Bakıya Hacı Zeynalabdin Tağıyevin şəxsi hesabına çəkilmişdir.

Dağlıq Şirvan - şirvan iqtisadi rayonun ərazisinə Şamaxı, Göyçay, İsmayıllı, Ağdam, Ağsu, Kürdəmir, Ucar, Zərdab inzibati rayonları daxildir.

Respublika ərazisinin -141,4%-i, əhalinin-8,5%-i, sənaye məhsullarının -4%-i və kənd təsərrüfatı məhsullarının 12%-i Şirvan iqtisadi zonasının payına düşür.

Təbii ehtiyatlardan meşəliklər iqtisadi rayonun 8%-ni təşkil edir.

İqtisadi rayon əhalisinin 28%-i şəhərlərdə və 72%-ikəndlərdə yaşayır. Ərazidə 526 yaşayış məntəqəsindən 15-i şəhər və 511-i kənd yaşayış məntəqələridir. Keçid dövrünün qanunlarının tətbiqi ilə torpaq özəlləşdirilməsinin başa çatması, kolxoz və sovxozların fəaliyyətinin dayanmasına xitam verilməsi, əmək qabiliyyətli əhalinin bir hissəsini işsiz qoyaraq, problemlər yaratmışdır.

Kənd təsərrüfatı şirvan iqtisadi rayonunun inkişafında, zonanın relyef müxtəlifliyi olmasına baxmayaraq həlledici rol oynayır. 80-90-cı illərdə Respublikada tədarük edilən pambığın-15%-i, üzümün-12%-i, taxılın-26%-i, ət və südün-10%-dən çoxunu və 1990-cı illərdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır.

Şirvanda iqtisadi rayon torpaqlarının 58%-nin kənd təsərrüfatına yararlı olması və yararlı torpaqların 35%-nin suvarılması, məhsul artımına əsas amildir.

Şirvan iqtisadi rayonun inzibati bölgələrində bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalının yuxarıda göstərilən yüksəlişi ərazidə sənaye sahələrinin inkişafına təkan vermişdir. İlk növbədə yeyinti, yüngül sənaye sahələri inkişaf etdirilməsi, iqtisadiyyatın inkişafında yüksək gəlir götürülməsinə əsas yaratmışdır.

Yerli xammallar hesabına işləyən kərpiç, əhəng, asfalt zavodları fəaliyyət göstərir. Şirvan tarixən toxuculuğu-misgərlik mərkəzi olmuşdur. Hazırda da Lahıc, Baskal miskərliyi, xalça toxuculuğu, İsmayılı və Şamaxıda ipək kəlağayı sexləri fəaliyyət göstərir.

Rayon sənayesinin quruluşunda yeyinti və yüngül sənayenin xüsusi çəkisi 90%, o cümlədən yeyinti sənayesi 60% olmuşdur. İqtisadi rayonun yeyinti sənayesi Respublikanın həmin üzərə məhsulunun 4.8%-ni təşkil etmişdir. İqtisadi rayonun pambıqçılıqla məşğul olan bölgələrində 2 pambıqtəmizləmə zavodu, ipəyirmə tikişi, toxuculuq fabrikləri yuxarı Şirvan bölgəsində xalçaçılıq fabriki, məişət xidməti kombinatları fəaliyyət göstərmişdir.

İqtisadi rayonun Göyçay inzibati bölgəsində kənd təsərrüfatı maşınlarının təmiri zavodu inkişaf illərində fəaliyyətə başlamışdır. Həmçinin tikinti materialları, dəmir-beton məmulatları zavodu, ağac emalı, mebel fabriki, qab qacaq istehsalı iqtisadi rayonun məhsulunun 5%-ni təşkil etmişdir. İqtisadi rayonda 1970-1987-ci illərdə sənaye istehsalı 4.5 dəfə, o cümlədən elektrotexnika 6.3 dəfə, maşınqayırma 8 dəfə, meşə və ağac emalı 1.6 dəfə, tikinti materialları 12 dəfə artmışdır.

Respublikanın digər regionlarını və başqa ölkələrə əlaqədar yaradan dəmir yolu və avtomobil yolları bu iqtisadi rayonun ərazisindən keçir. Hazırda bu yollar dünyanın diqqətini cəlb edən yeni ipək yoluna çevrilməsi rayonun iqtisadiyyatına gəlir gətirməlidir.

Əlverişli imkanlara baxmayaraq təbii və potensial ehtiyatlardan tam istifadə edilmir, əmək qabiliyyətli əhəlinin 25-30%-i işsizdir.

ARAN İQTİSADI RAYONU

18 inzibati ərazi bölgüsündən ibarət olan Aran iqtisadi rayonu Azərbaycanın ən iri iqtisadi rayonudur. Geniş potensiala malik olan bu region imkanları və təbii ehtiyatları ilə (neft, təbii qaz, tikinti materialları) zəngindir. Aran ölkənin əsas pambıqçılıq regionudur. Bakıdan Gürcüstana, İrana və Türkiyəyə gedən əsas yollar Aranın ərazisindən keçir. Yevlaxla Bakı arasında hava əlaqəsi var.

Aran iqtisadi regionu olduqca əlverişli coğrafi mövqeyə malikdir. O şimalda Böyük Qafqaz, cənub-qərbdə Kiçik Qafqaz, cənubda Lənkəran iqtisadi regionu, şərqdə isə Xəzər dənizi ilə həmsərhəddir. İqtisadi regionun ümumi sahəsi 21,43 min km² olmaqla, ölkə ərazisinin 24,7 %-ni əhatə edir.

Respublikamızın əkinçilik regionu olan Aran iqtisadi regionunun torpaq örtüyü əsas etibarilə boz və açıq şabalıdı torpaqların müxtəlif növlərindən ibarətdir. Bu torpaq növlərindən əlavə, ərazinin müxtəlif sahələrində çəmən-bataqlıq, şoranlaşmış və qumsal torpaqlara da təsadüf edilir. Boz torpaq və onun ayrı-ayrı növləri başlıca olaraq Kür-Araz ovalığında yayılmışdır. Çəmən-bataqlıq torpaqlara isə ovalığın müxtəlif sahələrində geniş sahəni əhatə edən talalar şəklində təsadüf edilir. Ovalığın Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarına birləşən dağətəyi hissələrinin torpaqları daha məhsuldar olan tünd şabalıdı, şabalıdı və açıq şabalıdı, dağ tünd-şabalıdı, dağ boz-qəhvəyi və s. torpaqlardan ibarətdir.

Aran iqtisadi regionunun ərazisinin yarıdan çoxu dəniz səviyyəsindən aşağıda yerləşən və əsasən Kür və Araz çaylarının əmələ gətirdiyi düzənliklərdən ibarətdir. Burada Kür çayının sol sahili ilə Şirvan, sağ sahili boyu Qarabağ, Mil, Arazın və Kür aşağı axınından cənubda isə Muğan və Salyan düzləri yerləşir.

İqtisadi region üçün əsasən quru subtropik iqlim xarakterikdir. Rayon ovalığı kənd təsərrüfatı bitkilərinin normal inkişafı üçün zəruri olan işıq və istilik ehtiyatına malikdir. Burada günəşli saatların davamı 2200-2400 saat, dağ

ətəyindən mərkəzi hissələrə doğru fəal temperatur isə 400C-dən 460C-dək çoxalır. Yay çox isti keçir. İyun ayının orta temperaturu 26-280C-yə çatır. Bəzən yay aylarında havanın mütləq temperaturu 40-430C-yə qədər artır. Qış fəsli mülayim və şaxtasız keçib, yanvar ayında temperatur 1-30C arasında dəyişir. Mütləq minimum temperaturun 8-120C-yə qədər aşağı düşdüyü hallar da müşahidə olunur. İqtisadi potensial çox güclüdür.

GƏNCƏ-QAZAX İQTİSADİ RAYONU

Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu Ağstafa, Daşkəsən, Gədəbəy, Goranboy, Göygöl, Qazax, Samux, Tovuz inzibati rayonlarını, Gəncə və Naftalan kimi şəhərləri əhatə etməklə Azərbaycanın qərbində yerləşir. İqtisadi rayon əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqeyə malikdir. Onun ərazisinin ümumi sahəsi 12,48 min km² olmaqla ölkə ərazisinin 14,4 %-nə bərabərdir.[1] Relyef xüsusiyyətlərinə görə rayonun ərazisi 4 zonaya: maili düzənliklər, dağətəyi, orta dağlıq (dəniz səviyyəsindən 1000-2000 metr yüksəklikdə), yüksək dağlıq (dəniz səviyyəsindən 2000 m yüksəklikdə) zonalara ayrılır. Rayonun iqlim şəraiti də bu zonalara müvafiq olaraq müxtəlifdir. İqtisadi rayonun əlverişli təbii şəraiti və iqtisadi-coğrafi mövqeyi əhalinin məskunlaşmasında mühüm rol oynamışdır. Əhalinin ümumi sayı 1 yanvar 2011-cu il tarixinə 1191.7 min nəfər olmaqla ölkə əhalisinin 13,6 %-ni təşkil edir.[1] İqtisadi rayonda əhalinin 47 faizi şəhərlərdə, 53 faizi kəndlərdə yaşayır. Əhalinin orta sıxlığı hər km²-ə 95 nəfər təşkil edir.

Faydalı qazıntıları

Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu Azərbaycanın faydalı qazıntılarla zəngin regionlarından biridir. Rayonun əsas faydalı qazıntıları dağətəyi zonada yerləşir. Neft, təbii qaz, kükürdlü kalçedan, kobalt, barit, dəmir filizi, alunit, əhəng-daşı, mərmər, gips, seolit, bentonit qili, sement xammalı iqtisadi rayonun əsas yeraltı ehtiyatlarıdır. Daşkəsənin dəmir filizi, Zəylik alunit, qızıl, mis, Xoşbulaq əhəng daşı ehtiyatları sənaye əhəmiyyətlidir. Kür çayının rayon ərazisindən axan hissəsi hidroenerji ehtiyatları ilə zəngindir. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu təbii-rekreasiya ehtiyatlarına malikdir.

İqtisadiyyatı

Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu iqtisadi əhəmiyyətinə görə ölkədə ikinci yeri tutur. Azərbaycanın ikinci sənaye rayonu ölkənin sənaye məhsulunun 12-13 %-ni verir. İqtisadi rayonun sənayesi hasiledici və emaledici sahələrdən ibarətdir. Gəncədə və Daşkəsəndə qara və əlvan metallurgiya xammalının hasilatı,

onların ilkin emalı müəssisələri yerləşir. Ağır sənaye rayonun iqtisadiyyatında mühüm yer tutur. Maşınqayırma sənaye sahəsi üzrə iqtisadi rayonda cihazqayırma, rabitə avadanlığı istehsalı, avtomobillərin və kənd təsərrüfatı maşınlarının təmi-ri müəssisələri fəaliyyət göstərir. Elektroenergetika Gəncə İEM-i, Şəmkir və Yenikənd SES-ləri ilə təmsil edilir. Kimya sənayesi Gəncə şəhərində fəaliyyət göstərən zavodlarda sulfat turşusu, kalium kübrəsi istehsalı ilə təmsil edilir. İqtisadi rayonun yüngül sənayesi (Dəliməmmədliyə pambıq mahıçı, Gəncədə pambıq parça, yun parça, trikotaj məmulatları istehsalı, Gəncə, Qazax və Daşkəsəndə xalça toxuculuğu müəssisələri) yerli xammalın emalına əsaslanır. Xalq istehlakı malları istehsal edən sahələrə Gəncədə yerləşən çini-saxsı qablar istehsalı aiddir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalına əsaslanan yeyinti sənayesi-şərab, konyak, ət-süd məhsulları, qənnadı məmulatı, konserv məhsulları istehsalı əsasən yerli və regional tələbatı ödəyir. Tikinti sənayesinin əsas müəssisələri iri panelli ev tikmə kombinatı, dəmir-beton, kərpiç-kiromit, mərmər zavodlarıdır.

Azərbaycan Respublikası üzrə kənd təsərrüfatı məhsulunun 13-14%-i, o cümlədən, kartofun 80-85%-i, üzümün 28%-i, heyvandarlıq məhsullarının 15 faizi bu rayonun payına düşür. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatının əsas ixtisaslaşma sahələri kartofun becərilməsi, üzümçülük və taxılçılıqdır. Pambıq, yalnız, Göranboy rayonunda əkilir. Qazax və Aqstafa, Şəmkir və Samux rayonları üzüm istehsalı üzrə, Gədəbəy, Şəmkir, Tovuz rayonları kartof istehsalı üzrə, Göranboy rayonu taxıl istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. İqtisadi rayonda, həmçinin bostançılıq, tərəvəzçilik, meyvəçilik və heyvandarlıq sahələri inkişaf etmişdir. Ceyrançöl respublikanın mühüm qış otlaq sahələrindən biridir.

QUBA-XAÇMAZ İQTİSADI RAYONU

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu Şabran, Xaçmaz, Quba, Qusar və Siyəzən inzibati rayonlarını əhatə etməklə Azərbaycanın şimal-şərq hissəsində yerləşir. Ərazi şimaldan Rusiya Federasiyasının Dağıstan Respublikası, şərqdən Xəzər dənizi, cənub-şərqdən Abşeron, cənubdan Dağlıq Şirvan, cənub-qərbdən isə Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonları ilə həmsərhəddir. İqtisadi rayonun ümumi sahəsi 7,66 min kv.km olmaqla ölkə ərazisinin 8,8 %-ni, təşkil edir. İqtisadi rayon özünəməxsus relyef xüsusiyyətlərinə malikdir. Regionun ərazisi bir-birindən kəskin fərqlənən 4 hündürlük (26 metrədən 4466 metrədək) zonasına - düzənliklər, dağətəyi, orta dağlıq və yüksək dağlıq zonalarına ayrılır. Regionun iqlim şəraiti də bu zonalara müvafiq olaraq müxtəlifdir. Düzənlik zona üçün isti

iqlim xarakterikdirsə, dağlıq zona soyuq-rütübətli və soyuq iqlim şəraitinə malikdir.

Region əhalisinin ümumi sayı 453,1 min nəfər olmaqla ölkə əhalisinin 5,6 %-ni, təşkil edir. Əhalinin 32 faizi şəhərlərdə, 68 faizi kəndlərdə yaşayır. İqtisadi rayonda əhalinin orta sıxlığı hər kv km.-də 59 nəfər təşkil edir. Rayonun relyef - iqlim xüsusiyyətlərindən asılı olaraq əhali əsasən Xəzər dənizinin sahillərində yerləşən düzənlik ərazilərdə məskunlaşmışdır. Ən çox şəhər əhalisi Siyəzən rayonunda (66%), kənd əhalisi isə Quba rayonunda (80,5%) cəmlənmişdir.

Təbii sərvətləri

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun əsas təbii sərvətləri neft, təbii qaz, yanar şist, qum, çınqıl, gildir. İqtisadi rayon sıx çay şəbəkəsinə və bol su ehtiyatlarına malikdir. İqtisadi rayonun ərazisinin 10-11 %-i meşələrdə örtülmüşdür. Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu mühüm kurort-sanatoriya regionlarından biri olmaqla zəngin təbii-rekreasiya ehtiyatlarına malikdir. Şabran rayonunda Qalaaltı mineral suyu əsasında kurort fəaliyyət göstərir. Neft (Sumqayıt) , Çınqıl , qum, gil, mineral sular(Qubada Xaltan, Cimi, Xaşı, Siyəzəndə Qalaaltı) var. Orta Dağlığın istirahət və balneoloji imkanları turizmin inkişafına geniş imkan yaradır. Nabran Yalama Kurort zonası Respublika əhəmiyyətli turizm bazasıdır.

Quba– Xaçmaz bölgəsi şaquli zonallıq üzrə dağlıq, dağətəyi və düzən yarım bölgəyə ayrılır. Bu yarım bölgələrin hər birinin torpaq – iqlim şəraiti meyvə bitkilərinin becərilməsi üçün əlverişlidir. Lakin bu bölgədə bağların əsas hissəsi dağətəyi yarım bölgədə yerləşdirilmişdir. Dağlıq yarım bölgənin torpaqları isə əsasən örüş yeri kimi istifadə olunur. Burada mövcud olan bağlar isə pərakəndə şəkildə geniş qida sahəsi verilmiş intensiv sistemli bağlardır. Bununla belə məlumdur ki, dağlıq zonada meyvə bitkilərinin intensiv əsaslarla becərilməsi imkanları böyük olması ilə yanaşı burada meyvələrin tərkibindəki quru maddənin, şəkərin, turşuluğun, C vitaminin miqdarı da xeyli artıq olur.

İqtisadiyyatı

Regionun iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edir. Bu sahə əsasən tərəvəz və meyvə istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Bundan başqa, Dəvəçi, Siyəzən, Xaçmaz rayonlarında üzüm, Qusarda kartof yetişdirilir. İqtisadi rayonun əhali məskunlaşan hər yerində taxıl əkilir. İqtisadi rayonun düzənlik ərazisində maldarlıq, dağətəyi və dağlıq zonasında isə qoyunçuluq inkişaf etmişdir. Siyəzən, Çarxı və Dəvəçidə quşçuluq kompleksləri mövcuddur.

Rayon iqtisadiyyatının sahə strukturunda kənd təsərrüfatının inkişafı, eyni zamanda, emal sənaye sahələrinin - yüngül və yeyinti sənayesinin inkişafına təkan vermişdir. Rayonun aqrar - sənaye kompleksinin əsasını meyvə-tərəvəz konservi istehsalı (Xaçmaz, Xudat, Quba), balıq emalı (Xudat), xalça toxuculuğu (Quba, Xaçmaz, Qusar, Qonaqkənd, Pirəbədil) sahələri təşkil edir. Xaçmazda və Dəvəçidə taxıl və süd məhsulları emal edilir. Neft və qaz hasilatı (Siyazən), elektrotexnika zavodu (Quba), metal qırıntılarının emalı (Xaçmaz) iqtisadi rayonun ağır sənayesinin əsasını təşkil edir. Quba, Siyazən və Xaçmazda kərpic zavodları, tara müəssisələri var.

AZƏRBAYCANIN İQTİSADI RAYONLARININ (LƏNKƏRAN,NAXÇIVAN,KƏLBƏCƏR-LAÇIN,ŞƏKİ- ZAQATALA,YUXARI QARABAĞ İQTİSADI RAYONLARI)SOSIAL- İQTİSADI İNKİŞAFI.

LƏNKƏRAN-Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonu-nun tərkibinə Astara, Cəlilabad, Lerik, Lənkəran, Masallı və Yardımlı inzibati rayonları daxildir. İqtisadi rayon Azərbaycanın cənubunda, İran İR və Türkiyəyə gedən yollar üzərində yerləşir. Şərqdə Xəzər dənizi, qərbdə və cənubda İran İR ilə həmsərhəddir. Sahəsi 6,14 min km² –dir, bu da ölkə ərazisinin 7,1%-nə bərabərdir. Lənkəran ovalığı və Talış dağları əsas orografik vahidlərdir. İqtisadi rayonun ərazisinin 26%-i meşələrlə örtülmüşdür. Region rütubətli subtropik iqlimə malik olmaqla təbii şəraitinə görə ölkənin digər iqtisadi rayonlarından fərqlənir. Əhalinin sayı 855,7 min nəfər, o cümlədən şəhər əhalisi 212,0 min nəfərdir. Ölkə əhalisinin 9,3%-i burada yaşayır. Əhalinin orta sıxlığı hər km² -ə 141 nəfər, urbanizasiya səviyyəsi 24,8%-dir (2012). Kənd təsərrüfatında fərəş tərəvəzçilik, kartofçuluq, üzümçülük, taxılçılıq üstünlük təşkil edir. İqtisadi rayon mühüm sitrus meyvəçiliyi rayonudur. Sənaye sahələri kənd təsərrüfatı xammallarının emalı əsasında inkişaf etmişdir, bitkiçilik və balıqçılıq məhsullarının emalına əsaslanır. Yeyinti sənayesində balıq emalı, çay, meyvə-tərəvəz konservi və şərab istehsalı mühüm yer tutur, ət, süd, pendir, çörəkbişirmə müəssisələri fəaliyyət göstərir. Bakı-Astara dəmir və avtomobil yolları yük və sərnişinlərin daşınmasında, həmçinin Azərbaycanın İran və Türkiyə ilə iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsində mühüm rol oynayır. Lənkəranda müasir tələblərə uyğun hava limanı fəaliyyət göstərir. Gözəl landşaft, isti və soyuq mineral sular, əlverişli iqlim şəraiti və inkişaf etmiş nəqliyyat şəbəkəsi rayonda kurort və turizm təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır.

Təbii sərvətləri

Regionda faydalı qazıntılar azdır, qeyri-filizlərdən tikinti qumu, gil, çaydaşı, gips ehtiyatları vardır, zəngin termal və mineral sulara malikdir. İqtisadi rayonda rütubətli subtropik iqlim, məhsuldar torpaqlar, su və əmək ehtiyatları kənd təsərrüfatının inkişafı üçün böyük imkanlar yaradır. Sahilboyu balıq ovlanır.

İqtisadiyyatı

Lənkəran istisadi rayonunun iqtisadiyyatının əsasını aqrar-sənaye kompleksi təşkil edir. Kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün burada çox əlverişli təbii-iqtisadi şərait var. Rütubətli subtropik iqlim, məhsuldar torpaqlar, su və kifayət qədər əmək ehtiyatları kənd təsərrüfatının intensiv inkişafı üçün böyük imkanlar yaradır. Kənd təsərrüfatının strukturunda fəraş tərəvəzçilik, çayçılıq, üzümçülük, taxılçılıq üstünlük təşkil edir. Azərbaycanda istehsal olunan çayın 99%-ə qədəri, tərəvəz-bostan məhsullarının yarısından çoxu bu iqtisadi rayonun payına düşür.

NAXÇIVAN-Naxçıvan MR-in əhalisi (99,1 %) Azərbaycan türklərindən ibarətdir[109]. Burada həmçinin ruslar, gürcülər, kürdlər və sair xalqların nümayəndələri də yaşayır. Naxçıvan MR Azərbaycan Respublikasının özünəməxsus demoqrafik inkişaf xüsusiyyətlərinə malik regionlarından biridir.

Muxtar respublikanın 361,2 min əhalisi var (2001, avqust). Əhalinin 96, 2 min nəfəri, yaxud 26,6 %-i şəhər, 265 min nəfəri, yaxud 73,4 %-i isə kənd əhalisidir; 178,1 min nəfəri, yaxud 49,3 %-i kişilərdən, 183,1 min nəfəri, yaxud 50,7 %-i qadınlardan ibarətdir. Naxçıvan MR-in yarandığı 1924-cü ildən keçən dövr ərzində bütünlükdə Azərbaycanda olduğu kimi, burada da əhalinin doğum, ölüm və təbii artım göstəricilərində, həmçinin miqrasiyası prosesində tədricən müəyyən müsbət dəyişikliklər yaranmağa başlamış və bu dəyişikliklər əhalinin artımına zəmin yaratmışdır.

Muxtar respublikanın mövcud olduğu dövrdə əhalinin ən sürətli orta illik artımı bütünlükdə Azərbaycanda əhalinin demoqrafik inkişaf səviyyəsinin ən yüksək göstəriciyə malik olduğu 1960–1970-ci illərə təsadüf etmişdir. 1959–1970-ci illərin əhali siyahıyaalması dövründə Naxçıvan MR-də əhalinin sayı 43 % (Azərbaycan SSR-də 38,4 %) artmışdır. Həmin dövrdə bütünlükdə Azərbaycan SSR-də əhalinin orta illik artım surəti 3,5 % olduğu halda, Naxçıvan MSSR-də 3,9 % təşkil etmişdir. Bu, hər şeydən əvvəl həmin dövrdə muxtar respublikada əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğum və təbii artım göstəricilərinin Azərbaycan SSR-dən xeyli yüksək olması ilə əlaqədar idi.

Muxtar respublikada 1970–1990-cı illərdə əhalinin sayı 48,6 % artaraq 205,7 min nəfərdən 305,7 min nəfərə, o cümlədən şəhər əhalisi 99,2 % artaraq 51,0 min nəfərdən 101,6 min nəfərə, kənd əhalisi isə 31,9 % artaraq 154,7 min nəfərdən 204,1 min nəfərə çatmışdı. 1990-cı illərin sosial-iqtisadi çətinliklərinə

baxmayaraq, bu dövrdə burada əhalinin sayı 15,8 % artaraq 305,7 min nəfərdən 361,2 min nəfərə çatmışdır. Orta sıxlıq 1 km²-də 66 nəfərdir (2001, yanvar).

Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikasının əhalisinin sayı 2013-cü il mayın 1-nə olan statistikaya əsasən 430103 nəfərə çatıb[110]. 2013-cü il mayın 1-nə olan statistikaya əsasən muxtar respublikada əhalinin sayı 2012-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 8728 nəfər və ya 2,1% artıb. 2013-cü ilin yanvar-aprel aylarında Naxçıvanda 3500 uşaq anadan olub.

İqtisadiyatı

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi-coğrafi rayonlaşdırılmasında Naxçıvan MR ərazisi bütövlükdə ölkədaxili iqtisadi rayonlardan biri kimi qeyd olunmuşdur. Lakin o, özünün çoxsahəli strukturu ilə fərqlənir. Bu, muxtar respublikanın Azərbaycan Respublikasının əsas ərazisindən təcrid edilmiş coğrafi məkanda yerləşməsi və bununla əlaqədar burada yerli tələbatı müvafiq istehsal sahələri yaratmaq hesabına təmin etmək zərurəti ilə izah olunur. Son 80 ildə muxtar respublikada yeni istehsal sahələri yaradılmış, zəngin təbii ehtiyatlar aşkara çıxarılaraq istismara cəlb olunmuş, sənaye müasir texnika və texnologiya ilə təchiz edilmişdir. Naxçıvan MR inkişafda olan çoxsahəli sənaye və aqrar-sənaye respublikasıdır. Sənayedə yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və faydalı qazıntı hasilatı xüsusi yer tutur. Elektronika, metal emalı, yüngül, tikinti materialları sənayesi var. Kənd təsərrüfatı, əsasən, üzümçülük, tütünçülük və bağçılıq sahəsində ixtisaslaşmışdır. Taxılçılıq və heyvandarlıq inkişaf etmişdir.

Son illərdə muxtar respublikada iqtisadi islahatlar həyata keçirilmiş, torpaq islahatı başa çatdırılmış, azad sahibkarlığın, xüsusi mülkiyyətin və kiçik biznesin inkişafı üçün az da olsa imkanlar yaradılmışdır.

Kənd təsərrüfatı

Muxtar respublikanın iqtisadiyyatının əsasını çoxsahəli kənd təsərrüfatı təşkil edir. Buranın iqlim-torpaq şəraiti kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinə əlverişli şərait yaradır. Bu inkişaf istifadəsiz qalmış yararlı torpaqların mənimsənilməsi, mövcud su ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi və suvarmanın təkmilləşdirilməsindən asılıdır. Araz çayı üzərində hidrotexniki kompleksin, Arpaçay, Sirab su anbarlarının, Sədərək, Naxçıvan, Əlincəçay suvarma sistemlərinin işə salınması, Fərhad, Nehrəm su anbarlarının tikilməsi və geniş miqyaslı meliorasiya işlərinin görülməsi sayəsində kənd təsərrüfatının suvarma imkanları və təchizatı yaxşı vəziyyətə gətirilmişdir.

2000-ci il muxtar respublikada torpaq islahatında həlledici il olmuş, nəzərdə tutulan 54,9 min ha torpağın hamısı xüsusi təsərrüfatçılara paylanmışdır. Özəlləşdirilmiş torpaq sahələrinin su təchizatını təmin etmək məqsədi ilə Sədərək, Şərur, Babək və Ordubad rayonlarının kəndlərində yeni nasos stansiyaları tikilmiş və köhnələri bərpa edilmiş, Şərur kollektor-drenaj

şəbəkəsi yenidən qurulmuş Daşarx (Culfa), Quru arx və Şamlar (Şahbuz) kanallarında bərpa işləri aparılmış, Cəhri çayında (Babək) 2,5 km-lik kaptaj qazılmış, 17 nasos stansiyası, 80 subartezian quyusu bərpa edilərək istifadəyə verilmişdir.

Muxtar respublikanın düzənlik yerlərində, əsasən, ətlik-südlük və yunluq, dağlıq yerlərdən ətlik-yunluq heyvandarlıqla məşğul olunur. Balbas cinsli qoyunlar yetişdirilir. Muxtar respublikada quşçuluq, baramaçılıq və arıçılıqla da məşğul olunur.

ŞƏKİ-ZAQATALA İQTİSADI RAYONU-

Azərbaycan Respublikasının zəngin bölgələrindən sayılan Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu Balakən, Qax, Qəbələ, Oğuz, Zaqatala, Şəki inzibati rayonlarının ərazisini əhatə etməklə Azərbaycanın şimal-qərbində - Böyük Qafqaz dağlarının cənub yamacında yerləşir. İqtisadi rayonun ərazisinin ümumi sahəsi 8,96 min kv.km olmaqla ölkə ərazisinin 10,3 %-ni təşkil edir. Bölgənin relyefi yüksək dağlıq və dağətəyi hissələrə bölünür. İqtisadi rayon məhdud torpaq ehtiyatına malikdir. Ərazinin yüksəklik fərqlərinin böyük olması təbii şəraitin müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur. Zona mülayim iqlim şəraitinə malikdir. İqtisadi rayonun əhalisinin ümumi sayı 531,9 min nəfər olmaqla ölkə əhalisinin 6,5 %-ni təşkil edir. Əhali əsasən dağətəyi hissədə yaşayır.

Faydalı qazıntıları

Rayon ərazisi faydalı qazıntılarla zəngindir. Azərbaycan Respublikasının mis ehtiyatlarının hamısı, kükürd kolçedanının 90 %-i, sinkin 99 %-i bu iqtisadi rayonun payına düşür. Qafqaz regionun iri polimetall yataqlarından olan Filizçay yatağı bu rayonun ərazisində yerləşir. Dağlıq və dağətəyi yerlərdə çınqıl, qum və digər tikinti materialları mövcuddur. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu ərazisinin 27 %-ni meşə massivləri təşkil edir. Onların əsas hissəsi Balakən və Zaqatala rayonlarının ərazisindədir. İqtisadi rayon bol su ehtiyatlarına malikdir.

İqtisadiyyatı

Rayon iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edir. Ölkə üzrə kənd təsərrüfatı məhsullarının əmək bölgüsündə rayon tütünçülük, baramaçılıq, çayçılıq, gülçülük, çəltikçilik, meyvəçilik, taxılçılıq, üzümçülük, qoyunçuluqla təmsil olunur. Azərbaycanda istehsal olunan tütünün 75 faizdən çoxu, taxılın 17 faizi, baramanın 35 faizi, yaşıl çay yarpağının 2 faizi bu iqtisadi rayonun payına düşür. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu heyvandarlıq məhsullarının tədakürü ölkə üzrə həmin məhsulların tədakürünün 10 faizdən çoxunu təşkil edir.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun sənayesi nisbətən zəif və birtərəfli inkişaf etmişdir. Ölkə üzrə sənaye məhsulunun 3 %-dən bir az çoxu bu rayonun payına

düşür. İqtisadi rayonun sənayesi əsas etibarilə kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edən yüngül və yeyinti sənaye sahələri üzrə ixtisaslaşmışdır. Bu sahələr iqtisadi rayonun sənaye məhsulunun 95%-dən çoxunu verir. Yeyinti sənayesi bağçılıq, tütünçülük və heyvandarlıq məhsullarının emalına əsaslanır. Şəki yeyinti kombinatı və şərab zavodları, Qəbələ, Qax, Balakən, Nic meyvə-tərəvəz konserv zavodları, Zaqatala fındıq və gızıl gül yağı zavodu, çay fabriki, Şəkiət kombinatı yeyinti sənayesinin əsas müəssisələridir. Bundan başqa, yerli tələbatı ödəyən çörəkbişirmə, şərq şirniyyatı, spirtsiz içkilər istehsal edən kiçik müəssisələr də fəaliyyət göstərir. Yüngül sənayenin əsasını ipəkçilik təşkil edir. Bütün rayon mərkəzlərində müxtəlif ölçülü tikiş sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərir. Şəkidə kустar üsulla bəzəkli toxumaları olan ipək parçalar, pərdələr, kəlağayılar, yaylıqlar toxunur. Tütünçülüyn inkişafı ilə əlaqədar Şəki, Qəbələ, Balakən və Zaqatala tütün fermentasiya zavodları fəaliyyət göstərir. Sənayenin digər sahələrinə yerli xammal bazasına əsaslanan Zaqatala mebel fabrikinı, kərpic zavodunu, Balakən tarla müəssisəsini aid etmək olar.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun gözəl təbiəti, onu Azərbaycanın mühüm istirahət-turizm reqlionuna çevirmişdir. Qəbələdə, Şəkidə, Zaqatalada istirahət-turizm müəssisələri fəaliyyət göstərir.

Kəlbəcər iqtisadi rayonu tərkibinə Laçın, Qubadlı, Kəlbəcər, Zəngilan, Cəbrayıl inzibati rayonları daxildir. Çox təəssüflə qeyd etməliyəm ki, iqtisadi rayon bütövlükdə qanıçən rusların köməyinə arxalanmış erməni faşistlərinin təcavüzünə məruz qalmış, əhalisi respublikanın müxtəlif rayonlarında qaçqın vəziyyətində yaşayır. Buna baxmayaraq iqtisadi rayonun 1970-1988-ci illər ərzində olan iqtisadi inkişafına dair bəzi gösdəricilərini vermək lazım gəlir.

Kəlbəcər iqtisadi rayonun ikinci hissəsini əhatə edən okean səviyyəsindən 1300-m-ədək hündürlükdə olan Kəlbəcər, Laçın ərazisinin dəmyə sahələr olub, əsasən tütünçülük, yemçilik-heyvandarlıq istiqamətində inkişaf etmişdir. Ərazi yüksək dağ silsiləsində Murovdağ istiqamətində çətin relyef-quruluşna malik olmaqla, Gəncə zonasına doğru uzanır. Relyef müxtəlifliyi ilə seçilən dağlıq ərazilər meşəliklərlə örtülmüşdür. Qalın meşəlik sahələr yeraltı sularla yeraltı və yerüstü mineral sular yaranmasına səbəb olur.

Kənd təsərrüfatına yaralı torpaqlar ümumi sahələrin ancaq 30%-ni təşkil edir. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 65%-qədər otlaqlardan ibarətdir. Əkin üçün yararlı torpaqların azlığı yuxarıda göstərilədiyi kimi relyef quruluşunun dağlardan ibarət olmasıdır. Əkinə yararlı torpaq sahələrinin çox hissəsində taxıl, tütün və yem bitkiləri əkilir. Ərazinin iqtisadiyyatında heyvandarlığın, taxılçılığın, tütünçülüyn inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şərait vardır.

Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu-Əksəran, Şuşa, Xocavənd, Xocalı inzibati rayonları və Respublika tabeliyində olan Şuşa və Xankəndi şəhər ərazilərini əhatə edir. Kiçik qafqazın cənub-qərbində yerləşən yuxarı qarabağ iqtisadi rayonu şimaldan Murovdağ silsiləsindən başlayaraq, cənubda İranla rayonun əraziləri ilə həmsərhəddir. Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonun zəngin iqlim və təbii sərvətləri var. Kür və Araz çaylarına tökülən malikdir və bu ərazilərdən keçir. Bu çaylar hesabına ərazi bol su və elektrik enerjisi ilə təmin edilir. Yuxarı qarabağ iqtisadi rayonu Respublikasının meşə ilə zəngin rayonlarından sayılır. Ərazinin beşdən biri meşə ilə örtülüdür. Xüsusən Xocavənd, Əskəran rayonlarında meşələr daha çoxdur. Hazırda düşmənin əsarətində olan yuxarı qarabağ iqtisadi rayon ərazilərinin mədəni abidələri, təbii meşəlikləri, iqtisadiyyatı dağıdılıb məhv edilib və sakinləri öz yurd-yuvalarından qovulmaqla onların evləri belə talan edilib dağıdılmışdır. Lakin buna baxmayaraq başqa iqtisadi rayonlar kimi bu rayonun iqtisadiyyatı 1970-1988-ci illər dövründə intensiv inkişaf edərək, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı Respublikanın bu sahədə məhsulunun 3.2%-ni, sənaye məhsulları istehsalı isə müvafiq olaraq ümumi məhsul istehsalının 2.8%-ni təşkil etmişdir.

AZƏRBAYCAN İQTİSAYYATININ SAHƏ STRUKTURU (NEFT-KİMYA, ENERGETİKA, METALLURGIYA, MAŞINQAYIRMA). NEFT-KİMYA.

Dərin mənəvi, mədəni, elmi iqtisadi, potensiala, əlverişli coğrafi-siyasi mövqeyə malik Azərbaycan həm də özünün zəngin təbii sərvətləri ilə məşhurdur. Bu sərvətlər içərisində neft əsas yer tutur. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin müdriklik və uzaqgörənliklə, dərin inam və qətiyyətlə, məqsədyönlü və ardıcıl şəkildə həyata keçirdiyi global, genişmiqyaslı və çoxşaxəli iqtisadi siyasət nəticəsində bu gün neft onun əsl sahibi olan Azərbaycan xalqına xidmət edərək ölkəmizin siyasi müstəqilliyinin, iqtisadi tərəqqisinin, insanlarımızın rifahının təmin edilməsinə yönəldilmişdir.

Azərbaycan neft sənayesi özünün 150 illik tarixi ərzində böyük inkişaf yolu keçmişdir. Lakin Azərbaycan xalqı yalnız XX əsrin sonlarında müstəqillik qazandıqdan sonra bu sərvətlərdən tam bəhrələnmək imkanı qazanmışdır. Bu imkanı reallığa çevirən isə Heydər Əliyev dühasıdır.

Bütün dünyada qədim neft diyarı kimi tanınmış Azərbaycanda neftin sənaye üsulu ilə hasilatı hələ XIX əsrin ortalarından başlanmışdır. 1848-ci ildə Bakıda, Bibiheybət yatağında qazılmış quyudan vurmuş neft fontanı Azərbaycanda "qara qızılın" sənaye üsulu ilə çıxarılmasının əsasını qoymuşdur.

Artıq 1899-cu ildə Azərbaycan neft hasilatı və emalı üzrə dünyada birinci yərə çıxmış, dünya neft hasilatının yarısını vermişdir.

XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən Azərbaycan neft sənayesinə xarici kapitalın güclü axını başlanmışdır. Neft sənayesinin inkişafı yerli sahibkarların böyük bir nəslini yetişdirmişdir. Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayev və başqaları öz bacarığı, istedadı və əməksevərliyi sayəsində iri neft sənayeçilərinə çevrilmiş, xalqın, millətin rifahı üçün böyük işlər görmüşlər. Müstəqillik tariximizin ilk illərində neft və qaz hasilatının artımına ölkənin qarşıdakı iqtisadi və sosial çətinliklərin aradan qaldırılmasının əsas vasitələrdən biri kimi baxılırdı. Belə bir şəraitdə maliyyə vəsaitinin məhdudluğu xarici şirkətlərin və investorların cəlb olunmasını strateji zərurətə çevirmişdi. Lakin ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü ilə yanaşı, ölkəni bürümüş daxili ziddiyyətlər, səbatsızlıq, özbaşınalıq Qərbin neft şirkətlərini Azərbaycandan çəkirdi. Eyni zamanda aparılan danışıqlarda isə Azərbaycanın iqtisadi maraqları tam təmin olunmurdu. Azərbaycan neftinə maraq göstərən xarici neft şirkətləri ilə hələ 80-ci illərin axırlarından aparılan danışıqlar artıq 1993-cü ilin yazında başa çatmaq üzrə idi. Həmin dövrdə Azərbaycan elə bir müqavilənin imzalanmasına yaxınlaşmışdı ki, o nəinki xalqın mənafeələrini nəzərə almır, həmçinin ölkənin qiymətli təbii sərvətini talan edərək iqtisadiyyata böyük ziyan vururdu. "Əsrin müqaviləsi" adı ilə indi bütün dünyada tanınmış bu müqavilənin imzalanması və onun gerçəkləşməsi müstəqil Azərbaycanın iqtisadi inkişaf konsepsiyasını təşkil edən və böyük siyasətçi Heydər Əliyev tərəfindən işlənilib hazırlanmış neft strategiyasının həyata keçirilməsinin parlaq təzahürüdür. Azərbaycanın "Əsrin müqaviləsi"ndən başlanan yolu haqqında Heydər Əliyev demişdir: "1994-cü ildən Azərbaycan dövləti özünün yeni neft strategiyasını həyata keçirir və bu strategiyasının da əsas mənası, əsas prinsipləri Azərbaycanın zəngin təbii sərvətlərindən, o cümlədən neft və qaz sərvətlərindən Azərbaycan xalqının rifahı naminə daha da səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir".

Ötən dövrdə Heydər Əliyevin bilavasitə iştirakı ilə Bakıda, həmçinin dünyanın ən böyük paytaxtları - Vaşinqton, Moskva, London, Parisin möhtəşəm saraylarında xarici ölkələrin neft şirkətləri ilə 21 neft sazişi imzalanmışdır. Bu gün həmin sazişlərin həyata keçirilməsində dünyanın 14 ölkəsinin 30 neft şirkəti iştirak edir.

MAŞINQAYIRMA.

Maşınqayırma kompleksi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan energetika, elektrotexnika, radioelektronika, cihazqayırma, dəzgahqayırma, nəqliyyat, k/t və s. maşınqayırma sahələrini əhatə edir. Sənaye sahələri arasında maşınqayırma istehsal edilən məhsulun dəyərinə işçilərinin sayına görə 1-ci

yeri tutur. Azərbaycanda maşınqayırmanın müxtəlif məhsullarına tələbat olsa da bir çox müasir maşınqayırma sahələri inkişaf etməyib.

Son illərə qədər Azərbaycanda maşınqayırmanın - neft maşınqayırması sahəsi üzrə ixtisaslaşmışdır. O, bu sahə üzrə istehsal olunan ümumi məhsulun 1/4-ni verir. Neft maşınqayırmasında ən iri müəssisələrdən biri «Başneftkimmaş Birliyi»dir. Bu müəssisə hazırladığı məhsulu 40 ölkəyə ixrac edir. Sahil qəsəbəsində yerləşən Bakı dərin dəniz özülləri zavodunda hazırlanan stasionar platformalar sayəsində Xəzərin 200-300 m-ə qədər dərinliyində quyu qazmağa imkan verir. Azərbaycanın neft maşınqayırmasına aid digər iri müəssisələri - Səttərxan adına zavod, Keşlə maşınqayırma zavodu, Binəqədi gil və poladtökmə zavodlarıdır. Son illər Azərbaycanda neft maşınqayırmasından başqa elektrotexnika, cihazqayırma, radioelektronika kimi daha yeni sahələri inkişaf edib. Nəqliyyat maşınqayırmasına - avtomobil və gəmiqayırma zavodları aiddir. Bakıdakı gəmiqayırma zavodunda - kiçik yedək gəmiləri düzəldilir. Bakıdakı avtomobil zavodunda yük və sərnişin maşınları buraxılır. Gəncədəki avtomobil zavodunda «Oka» avtomobilləri və «Belorus» traktorları istehsal olunur. Şamaxıdakı avtomobil zavodunda isə «Azsamand» və «Aziz» minik avtomobilləri yığılır. Azərbaycanın kimya sənayesi istehsal etdiyi məhsulun həcminə görə ağır sənaye sahələri arasında yanacaq-energetika və maşınqayırma sənayesindən sonra III-cü yeri tutur. Azərbaycanın kimya sənayesi neft-qaz, xörək duzu, yodlu-bromlu maddələr (buruq) suları, əlvan metal tullantıları və qismən də gətirilmə xammalı əsasında fəaliyyət göstərir.

Azərbaycanda ilk kimya zavodu 1879-cu ildə Bakıda tikilib. Azərbaycanın ən iri kimya mərkəzi isə Sumqayıtdır. Kimya müəssisələrində-sintetik kauçuk, avtomobil şinləri, plastik kütlə, süni lif, mineral gübrələr, soda, xlor, yod, yuyucu tozlar, sabun, dərman və s. hazırlanır.

Bol xammal, işçi qüvvəsi və enerjisi olan Bakı-Sumqayıt sənaye qovşağında neft-kimya sənayesinin inkişafı üçün əlverişli şərait var. Bakı neft-yağ və Yeni Bakı neftayırma zavodlarında benzin, dizel yanacağı, sürtgü yağları və s. istehsal olunur.

Azərbaycanın ən iri kimya müəssisəsi Sumqayıtdakı «Kimyasənaye» birliyidir. Azərbaycanın digər iri kimya zavodları Sumqayıtdakı «Superfosfat», «Məişət kimyası», «Üzvi sintez», «Sintetik kauçuk»; Bakıdakı «Şin»; Salyanda «Plastik kütlə»; Gəncədə sabun, lak-boya; Bakıda, Böyük Şorda, Bakıxanov qəsəbəsindəəczaçılıq, Neftçaladakı «yod-brom» zavodlarıdır.

Kimya zavodları təbii qiymətli xammala qənaət etməklə ucuz məhsullar hazırlayır. Lakin bu zavodlar ekologiyani (havanı, suyu, torpağı) korlayır. Bu problemi müasir təmizləyici texnologiyaları zavodlarda quraşdırmaqla həll etmək olar.

YANACAQ-ENERGETİKA.

Yanacaq – energetika sənayesi (YES) tərkibinə yanacaq (neft, qaz, kömür) və elektroenergetika sahələri daxildir. Məlumdur ki, bütün yanacaq növlərinin istilikvermə qabiliyyəti eyni deyil. Müxtəlif yanacaq növlərini müqayisə etmək üçün şərti yanacaq vahidindən istifadə olunur. Şərti yanacaq vahidi kimi istilikvermə qabiliyyəti 7-min kkal olan 1 kq Daş kömür qəbul olunmuşdur. İstilikvermə qabiliyyətinə görə yanacaq növləri aşağıdakı ardıcılıqla gəlir:

1. Neft
2. Təbii qaz
3. Daş kömür
4. Qonur kömür
5. Yanar şist
6. Torf
7. Quru ağac odunu.

Az kalorili yanacaq növləri olan – torf, yanar şisti, qonur kömürü daşımaq sərfəli olmadığından ancaq çıxarıldığı yerlərdə istifadə olunur. Ən sərfəli yanacaq növü neft və təbii qazdır. Çünki, onların hasilatı və boru kəmərləri ilə nəql edilməsi daha ucuz başa gəlir. Müxtəlif yanacaq növlərinin hasilatı və istehsal olunan enerji (mədaxilə) ilə təsərrüfatda onlardan istifadə edilməsi (məxaric) arasında olan nisbətə yanacaq – energetika balansı deyilir. XX əsrin ortalarında yanacaq energetika balansında Daş kömürün əhəmiyyəti azalmış, ərazisində daha ucuz neft və qazın payı artmışdır. Son vaxtlar həm də atom enerjisinin payı artmaqdadır. Gələcəkdə yanacaq-energetika balansında tükənməyən yanacaq növlərindən istifadənin payı artacaq.

METALLURGIYA.

Ölkəmizdə metallurgiya sənayesinin inkişafı üçün aşağıdakı imkanlar var:

1. Bol və rəngarəng xammal bazasının və müxtəlif metal tullantılarının olması.
2. Yerli enerji ehtiyatlarının - neft və təbii qazın olması.
3. Metal tələbatlı sənaye və tikinti sahələrinin olması.
4. Təcrübəli kadr və əmək ehtiyatlarının olması.
5. Mövcud maddi-texniki baza əsasında yeni sahələrin yaranma imkanı.

Metallurgiya 2 yerə - qara və əlvan metallurgiyaya ayrılır. Qara metallurgiyaya - dəmir filizinin çıxarılması və saflaşdırılması, çuqun və poladın əridilməsi, prokat və ferroərintilərin istehsalı daxildir. Azərbaycanın ən iri qara metallurgiya mərkəzləri - Sumqayıt, Bakı və Daşkəsəndir. Daşkəsən Azərbaycanın ən iri dağ-mədən sənayesi mərkəzidir. Daşkəsəndəki dəmir filizi yatağı yaxınlığında filiz saflaşdırma kombinatı fəaliyyət göstərir. Sonra bu kombinatdakı filiz Gürcüstanın Rustavi şəhərindəki metallurgiya zavoduna göndərilir. Çünki Azərbaycanda dəmir filizinin əridilməsi üçün koklaşan daş

kömür yoxdur. Sumqayıtdakı boru-prokat zavodunda isə qara metallurgiyanın son məhsulu olan boru və prokat hazırlanır. Azərbaycanda boru-prokat istehsalının yaradılması neft-qaz sənayesinin inkişafı ilə əlaqədardır.

Maşınqayırmanın inkişafı və metal tullantılarının çoxluğu ilə əlaqədar Abşeronda təkrar metal emalı zavodları və kiçik metallurgiya sexləri fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda qara metallurgiyanın inkişafında Qazax rayonunun Daş Salahlı kəndindəki bentonit gil yatağının rolu böyükdür. Bu gildən polad əridilməsində istifadə olunur. Yuxarıda göründüyü kimi qara metallurgiya aşağıdakı mərhələlərdən keçir: dəmir filizinin çıxarılaraq, saflaşdırılması → çuqun → polad → prokat.

Əlvan metallurgiyanın Azərbaycanda güclü inkişaf etdirilməsi üçün kifayət qədər elektrik enerjisi, alunit, molibden, civə və polimetal filiz yataqları mövcuddur. Əlvan metallurgiya aşağıdakı müəssisələrdən ibarətdir: Sumqayıt və Gəncə alüminium zavodları, Bakı və Gəncə əlvan metalların emalı zavodları, Sumqayıt alüminium prokat zavodu.

Bol xammal və elektrik enerjisinin olması nəticəsində əlvan metallurgiya sənayesi Abşeron, Gəncə-Qazax və Naxçıvan bölgəsində daha güclü inkişaf edib; Şəki-Zaqatala, Yuxarı Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın bölgələrində isə gələcəkdə inkişaf etdirmək olar. Azərbaycanda alüminium sənayesi Gəncə və Sumqayıtda daha güclü inkişaf etmiş; alüminium oksidi və alüminiumun istehsalı mərhələlərindən ibarətdir. Daşkəsəndəki Zəylik alunit yatağı və bol elektrik enerjisi hesabına Gəncə zavodu fəaliyyət göstərir. Bu zavodda alüminium oksidi, sulfat turşusu, kalium gübrəsi və s. istehsal olunur.

Azərbaycanda metallurgiyanın ən gənc sahəsi ovuntu metallurgiyasıdır. Bakıda müxtəlif ovuntulardan hazır metal məmulatları istehsal olunan zavod fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda metallurgiyanın inkişaf etdirilməsi üçün hər bir şərait - bol xammal və enerji, yüksək ixtisaslı kadrlar var.

Metallurgiya küllü miqdarda xammal və yanacaq istifadə etdiyindən, bu sahəyə aid zavodları xammal və ya yanacaq ehtiyatlarının yaxınlığında, bəzən isə onların arasında yerləşdirirlər.

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ SAHƏ STRUKTURU (YÜNGÜL VƏ YEYİNTİ SƏNAYESİ, TİKİNTİ VƏ NƏQLİYYAT KOMPLEKSİ) YÜNGÜL SƏNAYE.

Yüngül sənaye – toxuculuq, tikiş, xəz-dəri, gön-dəri, ayaqqabı, trikotaj və xalçaçılıq sahələrindən ibarətdir.

Azərbaycanda yüngül sənayenin inkişafı ən qədim vaxtlardan məlumdur. Məsələn respublikada xalçaçılığın tarixi XIII əsrə təsadüf edir.

1913 – cü ildə Azərbaycanda 300 ton xam ipək, 22 min ton pambıq mahıçı, 4 mln ton yun istehsal edilmişdir ki, buda ümumrusiya istehsalının müvafiq olaraq 79%, 10% və 2%- ni təşkil edirdi. Azərbaycanın böyük əmək ehtiyatlarına malik olmasına baxmayaraq, o iri xammal ixrac edən ölkə hesab edilirdi. Fabrik – zavod toxuculuğu, tikiş, trikotaj məmulatlarının, ayaqqabının sənaye istehsalı ucuz xammal bazasını itirməkdən qorxan rus fabrik sahibləri tərəfindən süni sürətdə ləngidilirdi. Azərbaycan çar Rusiyasının digər ucqar rayonları kimi, mərkəzdə emal olunan bütün növ xammalın göstəricisi rolunda güclə saxlanılırdı.

İkinci Dünya Müharibəsinə qədər olan illərdə bir neçə iri müəssisələr tikilmişdir: Gəncədə mahud fabriki, bir neçə pambıqtəmizləmə zavodları (Yevlax, Gəncə, Ucar, Salyan, Bərdə), Şəki və Xankəndində ipək kombinatları, Bakıda corab-trikotaj kombinatı, iki tikiş bir ayaqqabı fabriki tikilib istifadəyə verilmişdir. Müharibədən sonrakı illərdə bir neçə iri müəssisələr tikilmişdir: Mingəçevirdə toxuculuq kombinatı, Sumqayıtda xovlu iplik, üst trikotaj və tikiş fabrikləri, Gəncədə xalça kombinatı və tikiş fabriki, Bakıda ayaqqabı, tikiş, gön-qalanteriya fabrikləri, Ordubadda baramaaçan fabrik, Naxçıvanda alt trikotaj, tikiş və xalça fabrikləri, digər şəhərlərdə tikiş fabrikləri.

Yüngül sənaye ona bitki xammalı (pambıq, kətan), heyvandarlıq xammalı (yun, ipək, xəz-dəri) və süni və sintetik liflər verən kimya sənayesi ilə sıx əlaqədardır. Süni lif oduncaqdan hazırlanmış kimyəvi liflərdən (viskoz, asetat və s.) sintetik lif-neft, qaz və kömürdən düzəldilmiş liflərə (kapron, lovsan və s.) deyilir. Yüngül sənaye bütün ölkələrdə inkişaf etmişdir. XX əsrin II yarısından başlayaraq — bol xammal və ucuz işçi qüvvəsinə malik İEOÖ –lərin bu sahədə payı İEOÖ-lərə artmışdır. (Xüsusilə pambıq parça istehsalında)

Toxuculuq – yüngül sənayenin ən mühüm sahədir. Toxuculuq istehlakçıya əmək ehtiyatlarına və xammal mənbələrinə meyl edir. Əsasən qadın əməyindən istifadə olunduğundan toxuculuq müəssisələri ağır sənaye rayonlarında və əhalinin sıx məskunlaşdığı yerlərdə tikilir. Toxuculuq məhsulları pambıq, yun, ipək və kətan parça müəssisələrində yaradılar. Parçanın hazırlanması aşağıdakı mərhələlərdən keçir.

1. Xammal — pambıqtəmizləyən, kətan emal edən və yunyuyan müəssisələrdə ilkin emaldan keçir. Çoxlu tullantı yarandığından bu mərhələ üzrə müəssisələr xammal mənbələri yaxınlığında yerləşdirir.

2. Əyiricilik - Bu mərhələdə lifdən yelik alınır.

3. Toxuculuq - Bu mərhələdə iplikdən cod parça hazırlanır.

4. Bəzəmə - Bu mərhələdə cod parçanı boyayıb, naxışlayırlar.

Azərbaycanda yüngül sənaye mallarına olan daxili tələbatın 90 faizi idxal hesabına ödənilir. Azərbaycana yüngül sənaye, xüsusən də geyim malları əsasən xaricdən – Türkiyə, İran, Çin və bəzi Avropa ölkələrindən gətirilir.

YEYINTI SƏNAYESİ.

1995-ci ildən başlayaraq iqtisadiyyatın bazar münasibətləri əsasında qurulması, kənddə aqrar islahatların həyata keçirilməsi, xüsusilə sovxoz və kolxozların ləğv olunması, onlara məxsus torpağın, mal-qaranın və əmlakın kənd əməkçilərinə paylanması, məhsulun alış qiymətlərinin sərbəstləşdirilməsi, ərzaq və yeyinti məhsulları emal edən sənaye müəssisələrinin özəlləşdirilməsi və s. bu kimi tədbirlər dövlət mülkiyyətində olan və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə məşğul olan sənaye müəssisələrini də əhatə etmiş və nəticədə yeyinti sənayesi sahəsində də yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

“1995-1999-cu illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramı”na əsasən Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində olan emal-yeyinti sənayesi müəssisələrinin hamısı özəlləşdirilmək üçün Dövlət Əmlakı Komitəsinin sərəncamına verilmiş və səhmdar cəmiyyətlərə çevrilmişdir. Son illərdə emal-yeyinti sənayesi sahəsində islahatların aparılması üçün hüquqi baza yaradılmış, bir sıra yeni qanunlar (“Yeyinti məhsulları haqqında”, “Taxıl haqqında”, “Tütün və tütün məmulatı haqqında”, “Üzümçülük və şərabçılıq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunları) qəbul edilmişdir. Yeyinti sənayesinin güclü inkişafı üçün ilk növbədə ancaq xammal ehtiyatları nəzərə alınır. Yeyinti sənayesini özündə birləşdirən sahə və yarım sahələrin inkişaf mənbəyini təşkil edən kənd təsərrüfatı məhsulları xammal mənbəyidir.

• Abşeron iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatının əsasını şəhər ətrafı təsərrüfat kompleksinə daxil olan südlük-ətlik maldarlıq, quşçuluq, qoyunçuluq, tərəvəzçilik, bostançılıq, üzümçülük, gülçülük və quru subtropik meyvəçilik təşkil edir. İqtisadi rayonda aqroiqlim şəraiti zeytun, zəfəran, püstə və digər kənd təsərrüfatı məhsullarının yetişdirilməsinə imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, subtropik bitki məhsullarının yetişdirilməsi ilə əlaqədar burada

qiymətli zəfəran, badam, biyan, əncir qurutma və konservləşmə sənayesi fəaliyyət göstərir.

- Aran iqtisadi rayonu kənd təsərrüfatı suvarma əkinçiliyinə əsaslanır. Taxılçılıq, üzümçülük, quru subtropik meyvəçilik, bostançılıq kənd təsərrüfatının ixtisaslaşmış sahələridir. İqtisadi rayonda həmçinin kartof və şəkər çuğunduru əkilir. Heyvandarlıq sahəsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, buradakı istehsalın həcmi bir qayda olaraq müsbət inkişaf meyllidir. Bu regionda biyan, çiyid, bitki yağları, meyvə-tərəvəz konservləri, balıq, balıq unu, balıq konservləri, körpə balıqların artırılması ilə məşğul olan müəssisələr fəaliyyət göstərir.

- Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunda iqtisadiyyatın əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edir. Kənd təsərrüfatının başlıca sahələri üzümçülük, arıçılıq, taxılçılıq, meyvəçilik və tütünçülükdür. İqtisadi rayonda heyvandarlıq əsasən ətliksüdlük, yüksək dağlıq sahələrdə isə ətlik-yunluq istiqamətlərində inkişaf etmişdir.

- Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunun əsasını kənd təsərrüfatı, xüsusilə heyvandarlıq təşkil etmişdir. Qoyunçuluq, maldarlıq, arıçılıq heyvandarlığın inkişaf etmiş sahələrindən olmuşdur.

- Dağlıq Şirvan İqtisadi rayonu başlıca olaraq əkinçilik, üzümçülük, şərabçılıq və heyvandarlıq üzrə ixtisaslaşmışdır. Əkinçilikdə aparıcı yeri taxılçılıq tutur. Heyvandarlığın başlıca sahəsi maldarlıq və qoyunçuluqdur.

- Quba – Xaçmaz iqtisadi rayonunun əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edir. Bu sahə əsasən tərəvəz və meyvə istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Bundan başqa Dəvəçi, Siyəzən, Xaçmaz rayonlarında üzüm, Qusarda kartof yetişdirilir. İqtisadi rayonun əhali məskunlaşan hər yerində taxıl əkilir. İqtisadi rayonun düzənlik ərazisində südlük-ətlik istiqamətli maldarlıq, dağətəyi və dağlıq zonasında isə qoyunçuluq inkişaf etmişdir.

TİKINTİ.

Tikinti sənayesi məhsullarına sement, dəmir-beton konstruksiyalar və panellər, kubik-mişar daşı, kərpic, şüşə, şifer, asbest-sement boru, istilik-izolyasiya, polimer-tikinti materialları, linoleum, santexnika, kimyəvi qapı-pəncərə məmulatları daxildir.

Tikinti sənayesinin əksər müəssisələri, xammal bolluğu və yüksək tələbatla bağlı Abşeronda cəmlənmişdir. Burada tikinti daşları, sement xammalı, şüşə və tikinti qumu, bitum, keramika xammalı və s. var. Respublikada tikinti-quraşdırma işlərinin 60%-i Abşeronun payına düşür. Qaradağ, Güzdək, Şüvəlan, Korgöz daş karxanaları, Qaradağ sement, Bakı asbestsement, dəmir-beton konstruksiya zavoddan, plastik qapı-pəncərə, müxtəlif santexnika məmulatları müəssisələri, Sumqayıt şüşə zavodu və s. əsas müəssisələrdir.

Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda təbii tikinti materiallarının bolluğu və geniş tələbat Gəncə iri panelli evtikmə, sənaye-tikinti kombinatı, Qazax və

Qovlarda dəmir-beton məmulatları, Qazax və Zəyəmdə daş karxanaları, Daşkəsən və Tovuzda tikinti kombinatlarının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Mingəçevirdə dəmir-beton məmulatları, iri panelli evtikmə, termik-izolyator istehsalı aparıcı sahədir. Qarabağda Ağdam, Xankəndi, Bərdə, Horadiz, Aşağı Kürdə Şirvan, Hacıqabul, İmişli, Bəhramtəpə və s. tikinti qovşaqları mövcuddur.

Hal-hazırda Azərbaycanda tikinti məhsullarının istehsalında quru inşaat qarışıqlarının, o cümlədən, gips məhsullarının, kafel-metlax yapışdırıcılarının, özüyayılan, hidroizolyasion, istilikizolyasion, hörgü və suvaq qarışıqlarının, dekorativ suvaq qarışıqlarının, əhəngin və söndürülmüş əhəngin, dekstrinin istehsalı, boya məhsullarının, kərpic və s.-in istehsalı üstünlük təşkil edir.

Azərbaycanda tikinti sənayesinin böyük bir qolunu mebel sənayesi təşkil edir. Azərbaycan mebel istehsalı mərhələlərlə inkişaf etmişdir. Ölkənin yerləşdiyi geostrateji mövqe, Avropa və Asiya qitələrinin qovuşduğu ərazidə - tarixi "İpək yolu" nun üstündə yerləşməsi, ölkəmizə böyük üstünlük verir.

NƏQLİYYAT-ümumi mənada insanların və yüklərin daşınması, ictimai maddi istehsalın ən mühüm sahəhələrindən biridir. Müasir nəqliyyat sisteminə ümumi istifadəli dəmir yol nəqliyyatı, boru kəməri nəqliyyatı ümumi istifadəli olmayan sənaye nəqliyyat daxildir. Ümumi istifadəli nəqliyyat əmək məhsulunu istehlakçıya çatdırmaqla istehsal prosesini davam etdirir. Yük nəqliyyatı məhsulun miqdarını artırmır, lakin istehsal prosesinin davamı kimi maddi istesala aid edilir. Bunlarla yanaşı şəxsi istifadəli nəqliyyat da minik avtomobilləri, motosikllər, velosipedlər, qayıqlar və.s mövcuddur. Nəqliyyatın meydana gəlməsi çox qədim dövrlərə aid edilir. İnkişaf etmiş nəqliyyat kompleksi xalq təsərrüfatının inkişafının təminatçısıdır. O, hasilat və emal, istehsalçı və istehlakçı arasında əlaqələndiricidir. Nəqliyyat bir çox sənaye müəssələrinin yerləşməsinə təsir göstərir və məhsulun dəyərini 13-15% artırır.

Azərbaycanda bütün müasir nəqliyyat növləri təmsil olmuşdur. Bu nəqliyyat növləri-dəmiryol, su, avtomobil, hava, boru kəmərinin məcmusu vahid nəqliyyat sistemini təşkil edir. Nəqliyyat kompleksi yük və sərnişin daşımalarına bölünür. Vahid nəqliyyat şəbəkəsinin formalaşması nəqliyyat qovşaqlarını yaradır. Nəqliyyat qovşağı nəqliyyat vasitələrinin bir yoldan digərinə keçməsi üçün xüsusi keçidi olan bir və ya bir neçə səviyyəli yolların birləşdiyi yerə deyili. Üç növ nəqliyyat qovşağı seçilir: kəsişən, qovuşan, şəxələnən.

Respublikamızda əsas nəqliyyat qovşaqları Bakı, Yevlax, Gəncə, Əli Bayramlıdır. Azərbaycanda yük daşımalarının həcminə görə dəmiryolu birinci yer tutur. Azərbaycanda ilk dəmir yolu 1878-1879-cu illərdə Bakı Balaxanı arasında çəkilmişdir. 1880-ci ildə Bakı-Sabuncu-Suraxanı, 1883-cü ildə Bakı-Tiflis, 1900-cü ildə Bakı-Dərbənd xətləri işə düşdü. 1908-ci ildə Ələt-Culfa

yolu işə salındı.

BÖLMƏ 3. AZƏRBAYCANIN KREDİT,MALİYYƏ VƏ BANK SİSTEMİ.

AZƏRBAYCANIN MALİYYƏ SİSTEMİ,ONUN ZƏRURİLİYİ VƏ MAHİYYƏTİ.

İqtisadiyyatı öyrənən ən mühüm elmlərdən biri kimi maliyyə elminin də öz predmeti, araşdırma metodları və vəzifələri var. Hər bir fənn başqalarından öz predmeti ilə fərqlənir. Maliyyənin predmeti ümumi milli məhsulun və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü, pul fondlarının və gəlirlərin yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar iqtisadi münasibətlər sistemindən ibarətdir.

Maliyyə münasibətlərinin predmeti ekonomiks, iqtisadiyyatın əsasları, müəssisə iqtisadiyyatı, biznesin əsasları, hüquq, siyasətşünaslıq və s. kimi müvafiq sahələrin predmetləri ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilir. Bununla birlikdə, onun özünün ayrı-ayrı daxili bölmələri, elementləri, maliyyə fondları arasında da zaman-zaman qarşılıqlı əlaqələr meydana gəlir.

Maliyyənin predmetinin öyrənilməsi zamanı dialektik metoddan istifadə olunur. Dialektik metod hər bir hadisə və prosesi inkişafda və qarşılıqlı əlaqədə öyrənir. Maliyyə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə inkişaf edir. Kəmiyyətə inkişaf dedikdə, maliyyə vasitələrinin və fondlarının hərəkətini, keyfiyyətə inkişaf dedikdə isə maliyyə münasibətlərinin daim təkmilləşdirilməsini nəzərdə tuturuq.

"Maliyyənin predmet və vəzifələri" dedikdə, biz, hər şeydən əvvəl sizin bu fənni öyrənərkən nəyə nail ola biləcəyinizi, tələbə və ya digər mütəxəssislərin görməli olduqları aşağıdakı işləri nəzərdə tuturuq:

1. Maliyyənin mahiyyət və funksiyalarını öyrənmək, bazar iqtisadiyyatı şəraitində onların rolunu dərk etmək, müasir durumda dövlət, bölgə və ya biznes maliyyəsinin önəmini müəyyənləşdirmək.

2. Müasir şəraitdə ümumi milli məhsulun müxtəlif elementlər, sahələr və regionlar arasında bölüşdürülməsi mexanizmini, ümumi qanunauyğunluqlarını, kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini müəyyən etmək, bu mütənasibliyi müasir tələblərə uyğunlaşdırmağı bacarmaq, bölüşdürmə prosesində maliyyə vasitəçiliyinin mahiyyətini anlamaq.

3. İqtisadiyyatın və maliyyənin idarə edilməsi işinə dövlətin müdaxilə səviyyəsini müəyyənləşdirmək, bu prosesin maliyyə vasitələri və metodları ilə gerçəkləşdirilməsi mexanizminə yiyələnmək, cəmiyyətin idarə olunmasında hər bir maliyyə vasitəçisinin və maliyyə vasitəsinin

rolunu öyrənmək.

4. Maliyyə tənzimləyicilərinin, o cümlədən vergilərin, fondların və s. mahiyyətini mənimsəmək, onların vasitəsilə istehsalın səmərəsinin artmasına fəal təsir bacarığına yiyələnmək.

5. Ümumiyyətlə, maliyyənin ayrı-ayrı müasir problemlərinə elmiyaradıcı yanaşma vərdişləri qazanmaq, bütün maliyyə münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə konkret istiqamətlər hazırlamağı öyrənmək, maliyyə innovasiyalarının əsl mənasını anlamaq və hər bir maliyyə innovasiyasını təhlil etməyi bacarmaq.

6. Maliyyə və maliyyə bazarı haqqındakı mürəkkəb informasiyanı, o cümlədən iqtisadiyyatla bağlı "The Wall Street Jurnal", "Financial times" və digər iqtisadi qəzetlərdə dərc olunan məlumatları oxuyub təhlil etmək və onlardan bəhrələnmək vərdişi əldə etmək. Maliyyə predmetinin quruluşu cəmiyyətin müasir inkişaf xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilmişdir, yəni hər bir mərhələdə predmet bütün iqtisadi formasiya zamanı mövcud olan özünəməxsus xüsusiyyətlər kəsb edir.

1.2. Maliyyənin mövcudluq zərurəti. Maliyyə tarixən şərtləşdirilmiş xarakter daşıyır. Dövlətin və əmtəə-pul münasibətlərinin meydana gəlməsi ilə əlaqədar olan maliyyə münasibətlərindən XIII-XV əsrlərdə İtaliyanın Florensiya, Venesiya, Genuya kimi iri şəhərlərində istifadə olunmağa başlanmışdır.

Bütövlükdə maliyyəni zəruri edən aşağıdakı amillərdir:

1. Dövlətin fəaliyyət göstərməsi. Cəmiyyəti idarə etmək üçün dövlətin olması vacibdir. Dövlət idarəçilik, təsərrüfatçılıq, müdafiə və s. kimi çoxsaylı funksiyalar yerinə yetirir. Onları gerçəkləşdirmək üçün idarəçilik subyekti olan dövlətin əlində müəyyən vəsait cəmləşməlidir.

Dövlətin yarandığı ilk dövrlərdə həmin vəsait natural yığımlar hesabına əldə edilirdi. Cəmiyyətin təkamülü və idarəetmənin mürəkkəbləşməsi prosesində dövlət gəlirləri, xərcləri, bütövlükdə maliyyə münasibətləri meydana gəlməyə başladı. Bir anlığa təsəvvür edin: cəmiyyətdə, tutaq ki, Azərbaycan dövlətində maliyyə mexanizmlərindən istifadə olunmur.

Belə olan halda Azərbaycan dövləti öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün Bakıya nə qədər və neçə çeşiddə məhsul yığmalıdır. Əlbəttə, bu mümkün deyil. Müasir dünya üçün cəfəng görünən bu vəziyyəti məhz maliyyə mexanizmi aradan qaldırır.

2. Bölgünün əməyin kəmiyyət və keyfiyyətinə görə gerçəkləşdirilməsi, insanların tələbatının tam təmin edilməsinin mümkünsüzlüyü. Elə bir cəmiyyət yoxdur ki, orada insanların hamısının tələbatı tam ödənilsin. İnsan psixologiyasının müasir inkişaf səviyyəsində belə bir addımın atılması əməyə maddi marağı məhv edər və cəmiyyətin iflasına səbəb olar. İşçilərin əməyinin

natural formada ödənilməsi isə hazırda ümitsiz anaxronizmdən başqa bir şey olmazdı. Təsəvvür edin: siz, tutaq ki, soyuducu istehsal edən zavodda çalışırsınız, ehtiyacınız isə ətə, südə, yağa, paltaradır. Həmin müəssisə sizin gündəlik, yaxud aylıq əmək məsrəflərinizin müqabilində öz məhsulu ilə sizin tələbatınızın hamısını necə ödəyə bilər? Bu, mümkün deyil. Ona görə də əməyiniz ümumi ekvivalent forma olan pulla ödənilir. Həmin pula öz tələbatınıza uyğun istənilən əmtəəni alırsınız.

3. Normal inkişaf etmiş cəmiyyətlərin hamısında bir neçə mülkiyyət forması var. Onların arasında iqtisadi əlaqələr yaratmaq üçün də əmtəə-pul münasibətlərinin və maliyyənin olması vacibdir.

4. Cəmiyyətin inkişafı maliyyə münasibətlərinin inkişafı ilə müəyyən olunur. Maliyyə münasibətlərinin inkişaf etdiyi, onların mütərəqqi metodlarından istifadə olunan cəmiyyətdə iqtisadi və sosial inkişaf da yüksək olur. ABŞ, Qərbi Avropa ölkələri, Yaponiya, Türkiyə və s. bu ölkələr sırasındadır. Maliyyə münasibətlərinin deformasiyaya uğradığı və lazımınca qiymətləndirilmədiyi ölkələrdə isə yüksək iqtisadi və sosial inkişafdan söhbət gedə bilməz. İndi belə ölkələrin sayı getdikcə azalmaqdadır, çünki hər yerdə düzgün inkişaf yoluna üstünlük verilir.

1.3. Maliyyənin mahiyyəti. Maliyyə müasir ictimai tərəqqinin mühüm elementlərindəndir. Rəyi soruşulan hər yüz respondentdən doxsan doqquzu "Maliyyə nədir?" sualına "puldur" cavabını verəcək. Doğrudan da, maliyyə anlayışı tarixən mal mübadiləsi və pul münasibətlərini bildirib. "Maliyyə" sözü ərəbcədən alınıb, mənası "malın, sərvətin dəyəri", yəni puldur. Başqa inkişafı dillərdə işlənən "finans" sözü isə qədim latın dilindəki "financia" sözündən götürülmüşdür, hərfi mənası pul tədiyyəsi deməkdir. Maliyyə ilk dəfə olaraq pul tədiyyəsi anlayışı kimi orta əsrlərdə İtaliyada tətbiq olunmağa başlamışdır. Maliyyənin mahiyyəti haqqında hələ vaxtilə N.Tusi özünün "Maliyyə traktovkasi" əsərində geniş məlumat vermişdir. Sonralar bu anlayış tədricən bütün dünyada istifadə olunmağa başlamış və beynəlxalq status almışdır.

İlkin mənasına baxmayaraq, maliyyə anlayışı heç də pul münasibətlərinin hamısını əhatə etmir. Pul münasibətləri daha geniş anlayışdır. Müasir cəmiyyətlərin hər birində bir sıra pul münasibətləri fəaliyyət göstərir. Məsələn, dövlətlə müəssisələr, müəssisələrlə əhali, ayrı-ayrı müəssisələr arasında olan pul münasibətlərini göstərmək olar.

Maliyyə münasibətlərini digər pul münasibətlərindən fərqləndirən bir sıra xüsusi elementlər vardır:

1. Maliyyə münasibətləri bölgü xarakteri daşıyır, yəni onlar ümumi milli məhsulun, eləcə də milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü ilə əlaqədardır.

2. Maliyyə münasibətləri bilavasitə dövlətlə əlaqədardır, yəni imperativ xarakter daşıyır. Maliyyə münasibətləri yalnız dövlətlə əlaqədar formalaşan imperativ pul münasibətlərini özündə əks etdirir.

3. Maliyyə münasibətləri pul fondlarının meydana gəlməsi və istifadəsi ilə əlaqədardır, bu və ya digər səviyyələrdə (dövlət, müəssisə, təşkilat) pul fondlarının yaradılması və onlardan istifadə zamanı formalaşan iqtisadi münasibətlər sistemini ifadə edir. Sadalanan əlamətlərdən hər üçünə uyğun gələn pul münasibətləri maliyyə münasibətlərinə aiddir.

Yuxarıdakı təhlil göstərir ki, maliyyə iqtisadi münasibətləri ifadə edir və müvafiq olaraq iqtisadi bazisin tərkibinə daxildir. "Bazis" dedikdə

(yunanca: "əsas") üstqurumun əsasını təşkil edən istehsal münasibətlərinin toplusu başa düşülür. Bir sıra iqtisadçılar maliyyəni ideoloji, mənəvi, siyasi, hüquqi, etik, fəlsəfi, bədii və s. təsisatlar birliyinin üstqurum elementi kimi qiymətləndirirlər, lakin maliyyə iqtisadi münasibətləri ifadə etdiyinə görə bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Maliyyə iqtisadi bazisin elementidir və iqtisadi kateqoriya kimi çıxış edir, çünki, hər şeydən əvvəl, o, istehsal münasibətlərinin müəyyən tərəflərinin universal və mücərrəd formada ifadəsidir.

Maliyyənin mahiyyətini müəyyənləşdirərkən də iqtisadçılar arasında fikir ayrılıqları yaranır. Onlardan bəziləri maliyyəni bölüşdürücü kateqoriya, bəziləri istehsal kateqoriyası, bəziləri isə təkrar istehsal kateqoriyası kimi qiymətləndirirlər. Bilindiyi kimi, təkrar istehsal dörd mərhələdən ibarətdir:

1.İstehsal. 2. Bölgü. 3.Mübadilə. 4.İstehlak.

Hər bir mərhələnin özünəməxsus vasitələri və obyektləri var. İnsanlar həmin vasitələrlə obyektlərə təsir edərək təkrar istehsalın mərhələlərini gerçəkləşdirirlər. Məsələn, əsas fondlar vasitəsilə dövrüyyə fond-larına təsir göstərilir və beləliklə də istehsal baş verir. Maliyyə vasitəsilə dəyər bölgüsü aparılarkən ümumi milli məhsulun dəyərinə təsir göstərilir və bölgü gerçəkləşdirilir. Bu dəlillər sübut etməyə imkan verir ki, maliyyə bölüşdürücü kateqoriyadır və geniş təkrar istehsal prosesinin yalnız bölgü mərhələsində iştirak edir. Maliyyə nə istehsalda, nə mübadilədə, nə də istehlakda birbaşa iştirak etmir, sonuncuya yalnız bölgü vasitəsilə təsir göstərə bilər. Beləliklə, maliyyəyə aşağıdakı tərfi vermək olar: maliyyə pul fondlarının yaradılması və istifadəsi ilə bağlı olan pul-bölgü münasibətləri toplusudur.

Maliyyənin tərkibinə müxtəlif elementlər daxildir. Bütövlükdə maliyyə - mərkəzləşdirilmiş dövlət maliyyəsidən (Qərbdə buna, adətən, "hökumət maliyyəsi" deyirlər) və biznes maliyyəsidən ibarətdir. Hökumət maliyyəsi də öz növbəsində mərkəzi hökumətlərin (mərkəzi hökumətlərin büdcələri, büdcədənəknar dövlət fondları), yerli hakimiyyət orqanlarının (yerli büdcələr), dövlət agentliklərinin və müəssisələrinin maliyyəsidən ibarətdir.

Regional maliyyə şaquli təsnifat üzrə bölünür. O, müstəqil maliyyə kateqoriyası olaraq mürəkkəb iqtisadi münasibətləri əks etdirir və yenidən yaranmış elm sahələrindən biridir. Ölkə maliyyəsi özlüyündə bir neçə regional maliyyənin məcmuundan ibarətdir. Regional maliyyənin tərkibinə regional büdcə (yerli büdcələr və həmin region üzrə yuxarı orqanların büdcələri), region üzrə biznes maliyyəsi və s. daxildir. Regional maliyyənin araşdırma obyektinə təkcə yerli büdcələrin yerləşdirilməsi zamanı meydana çıxan iqtisadi münasibətlər deyil, həm də büdcənin bütün tərkib hissələrinin, bütün büdcədənəknar fondların, şirkətlərin, müəssisə və idarələrin büdcələrinin bölgüsü zamanı yaranan iqtisadi münasibətlərdir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT BÜDCƏSİ VƏ ONUN STRUKTURU.

Büdcə quruculuğu ölkənin dövlət büdcəsinin və büdcə sisteminin təşkili prinsiplərini, onların strukturunu, büdcə sisteminə daxil olan büdcələrin qarşılıqlı əlaqəsi və fəaliyyətinin təşkilatı əsaslarını büdcə vəsaitlərinin yaradılması və istifadəsi qaydalarını müəyyən edir.

Büdcə quruculuğunun tərkib hissəsini büdcə sistemi təşkil edir. Büdcə sistemi dedikdə, iqtisadi münasibətlər və mövcud dövlət quruluşuna əsaslanan, hüquq normaları ilə tənzimlənən müxtəlif səviyyəli büdcələrin və büdcədənəknar fondların məcmusu başa düşülür.

Başqa sözlə, ölkənin vahid büdcə sistemində birləşdirilən dövlət büdcəsinin, ayrı-ayrı müstəqil büdcələrin və dövlət fondlarının məcmusu həmin dövlətin büdcə sistemini təşkil edir. Büdcə sisteminin qurulması və onun ayrı-ayrı həlqələri arasında qarşılıqlı maliyyə münasibətlərinin təşkili büdcə quruluşu adlanır. Büdcə sistemi dövlətin maliyyə sisteminin başlıca həlqəsidir. Büdcənin strukturu büdcə sisteminin qurulma prinsiplərini, gəlirlərin və xərclərin ayrı-ayrı büdcələr arasında bölüşdürülməsi mexanizmini özündə əks etdirir.

Büdcə sisteminin strukturu ölkənin dövlət və inzibati quruluşunun formalaşması ilə, burada fəaliyyət göstərən əsas qanunvericilik aktları ilə, büdcənin ictimai təkrar istehsalda və sosial sferada rolu ilə müəyyən edilir. Bütün ölkələrdə büdcə sistemi konstitusiyaya prinsiplərinə və həmin ölkənin müvafiq qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq qurulur. Büdcə sistemi mərkəzi hökumətin və yerli hakimiyyət orqanlarının büdcələrindən ibarətdir.

Hər bir dövlətdə büdcə sisteminin spesifik cəhətləri var. Hakimiyyət inzibati ərazi qurumları arasında bölgüsündən asılı olaraq bütün dövlətlər unitar, federativ və konfederativ dövlətlərə bölünür.

Unitar(vahid) dövlətlər- elə dövlət quruluşudur ki, burada inzibati- ərazi qurumları xüsusi dövlətçiliyə və muxtariyyətə malik deyildir. Ölkədə vahid konstitusiya, hamı üçün vahid hüquqi sistem və vahid idarəetmə orqanı, dövlətdə iqtisadi, sosial və siyasi proseslərin mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sistemi fəaliyyət göstərir. Unitar dövlətlərdə(İngiltərə, Fransa,

İtaliya,Yaponiya,Azərbaycan və başqaları) iki idarəetmə həlqəsi var: Mərkəzi idarəetmə orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanları. Büdcə sistemi iki həlqədən – dövlət büdcəsindən və yerli özünüidarəetmə orqanlarının sərəncamında olan yerli büdcələrdən ibarətdir. Federativ (birləşmiş) dövlət – elə dövlət quruluşudur ki,burada bir dövlətin tərkibinə daxil olan dövlət qurumu və ya inzibati- ərazi qurumu xüsusi dövlətçiliyə malikdir və mərkəzlə bölüşdürülmüş səlahiyyətlər çərçivəsində onların müəyyən siyasi müstəqilliyi mövcuddur.

Federativ dövlətlərdə büdcə sistemi üç həlqədən- federal büdcədən, federasiya üzvlərinin büdcəsindən və yerli büdcələrdən ibarətdir.

Federativ büdcə sisteminə ABŞ, Kanada, Almaniya, Rusiya Federasiyasının büdcə sistemini aid etmək olar. Unitar dövlətlərdə büdcə sistemində əsas aparıcı rol dövlət büdcəsinə məxsusdur. Yerli büdcələr, adətən tabe rol oynayır. Lakin bu, yerli büdcələrin ölkənin iqtisadi həyatında az əhəmiyyətə malik olduğu göstərmir.

Məsələn, Azərbaycan Respublikasında yerli büdcələrin əhəmiyyəti getdikcə artır və yerli idarəetmə orqanlarının hüququ vəzifələri genişləndikcə, onların maliyyə bazası olan yerli büdcələrin də həcmi yerli təsərrüfatın inkişafında rolu artır.

Konfederativ (ittifaq) dövlət- müəyyən siyasi və hərbi məqsədlərə nail olmaq üçün suveren dövlətlərin daimi ittifaqıdır. Belə dövlətlərin büdcəsi konfederasiyaya daxil olan dövlətlərin üzvlük haqları əsasında formalaşır. Bu dövlətlərin – konfederasiya üzvlərinin öz büdcələri və vergi sistemi fəaliyyət göstərir.

Unitar dövlət olan Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcə sistemində aşağıdakı büdcələr daxildir:

- respublika büdcəsi;
- yerli büdcələr(yerli özünüidarəetmə büdcələri)

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasında büdcə sistemi Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi və ya yerli büdcələr təşkil edir. Azərbaycan Respublikasında büdcə iştirakçılarının hüquqi statusu aşağıdakılarla tənzimlənir:

1) Azərbaycan Respublikasının “Büdcə sistemi haqqında Qanun” ilə (2 iyun , 2002- ci il)

2) Azərbaycan Respublikasının xüsusi qanunları və yerli özünüidarəetmə orqanlarının normativ aktları ilə.

3) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə.

4) Azərbaycan Respublikası hökumətinin normativ hüquqi aktları ilə.

5) Dövlət İcra Hakimiyyəti orqanlarının müvafiq aktları ilə. Bütçə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, “Bütçə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunundan, bu qanuna müvafiq olaraq bütçə ili üzrə qəbul edilən dövlət büdcəsi haqqında qanundan, digər qanunlardan və normativ hüquqi aktlardan, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının bütçə quruculuğunun əsası ölkənin konstitusiyası və unitar respublika kimi dövlət quruluşu ilə müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikasının bütçə sistemi vahidlik, tamlıq, reallıq, aşkarlıq və dövlət bütçə sisteminə daxil olan bütün büdcələrin müstəqilliyi, bütçə sistemi səviyyələri arasında gəlir və xərclərin bölgüsü, büdcənin balanslaşdırılması, bütçə vəsaitlərindən səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsi, bütçə xərclərinin ödənilməsinin ümumiliyi və məqsədli xarakter daşması prinsiplərinə əsaslanır.

Bütçə sisteminin vahidliyi büdcənin formalaşmasının vahid hüquqi bazası ilə, vahid bütçə təsnifatı və bütçə sənədləri formasından istifadə edilməklə, bütçə prosesinin razılaşdırılmış prinsipləri ilə, vahid sosialiqtisadi və vergi siyasəti ilə təmin edilir. Tamlıq prinsipi o deməkdir ki, bütçə sisteminin hər bir həlqəsində gəlir və xərclər onların həcmində tam əks olunmalıdır. Reallıq- bütçə göstəricilərinin həqiqiliyini göstərir.

Aşkarlıq prinsipi- təsdiq edilmiş büdcələri və onların icrası haqqında hesabatı və Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin göndərişini kütləvi informasiya vasitələrində dərc edilməsini tələb edir. Büdcənin müstəqilliyi- gəlirlərin xüsusi mənbələrinin və onların istifadə edilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi hüquqi ilə təmin edilir. Gəlirlərin xüsusi mənbələrinə hər bir bütçə səviyyəsi üçün qanunla gəlir mənbəyinin təhkim edilməsi, tənzimləyici gəlirlərdən ayırma, Azərbaycan Respublikası-nın subyektləri və yerli özünüidarəetmə səlahiyyətli orqanları tərəfindən müstəqil olaraq müəyyən edilən əlavə mənbələr aiddir.

Bütçə sistemi səviyyələri arasında gəlir və xərclərin bölgüsü – mərkəzi icra və yerli idarəetmə orqanlarına müvafiq gəlir növləri və xərclərin həyata keçirilməsi üçün səlahiyyətlərin (tam və qismən) verilməsidir. Büdcənin balanslaşdırılması- hər bir bütçə balanslaşdırılmalıdır, yəni bütçədə nəzərdə tutulmuş xərclərin həcmi büdcənin gəlirlərinin və bütçə kəsirinin maliyyələşdirilməsinə sərf edilən məbləğin həcminə uyğun olmalıdır. Bütçə xərclərinin ödənilməsinin ümumiliyi- büdcənin bütün xərclərinin ümumi

gəlirdən maliyyələşdirilməsi deməkdir. Büdcə vəsaitlərindən istifadənin ünvanlığı və məqsədli xarakteri-büdcə vəsaitləri konkret məqsədlərinə maliyyələşdirilməsi üçün konkret ünvanların sərəncamlarına verilir. Dövlət büdcəsinin tərtibi, müzakirəsi və icrası zamanı bu prinsiplərə ciddi əməl edilməsi zəruridir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi
Bildiyimiz kimi dövlətin idarəetmə funksiyasını hakimiyyət orqanları həyata keçirir. Onların vəzifələrinin yerinə yetirilməsi, ümumdövlət tədbirlərinin maliyyə təminatının həyata keçirilməsi üçün mərkəzləşdirilmiş maliyyə fondu- dövlət büdcəsi yaradılır. Dövlət büdcəsinin məqsədi ölkənin iqtisadi, sosial və digər strateji proqramların və problemlərin həlli, dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada maliyyə vəsaitinin toplanması və istifadəsini təmin etməkdir. Dövlət büdcəsi ümumdövlət hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının , elm, təhsil, səhiyyə, sosial və digər sahələrin inkişafının maliyyələşdirilməsini həyata keçirir. Eyni zamanda dövlət büdcəsi iqtisadiyyatın struktur dəyişikliklərinin maliyyələşdirilməsinə, istehsal sferasında perspektiv istiqamətlərinin inkişafına, yeni ərazi- istehsal komplekslərinin mənimsənilməsinə yönəldilir. Dövlət büdcəsi təhsilin, səhiyyənin, mədəniyyətin, incəsənətin, idmanın və kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafında böyük rol oynayır. Bütün bu problemlərin həlli üçün son dövrlərdə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi bir sıra qanunlar və məsələlər qəbul etmişdir.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri ölkənin büdcə fondunun formalaşması prosesində dövlətin müəssisə, təşkilatlar və əhali arasında yaranan iqtisadi münasibətlərini əks etdirir.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş vergilər, rüsumlar , digər ödənişlər və daxilolmalar hesabına formalaşır. Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən aşağıdakı xərclər maliyyələşdirilir:

- ☐ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Milli Məclisinin, Hesablaşma Palatasının, Mərkəzi Seçki Komissiyasının , Mərkəzi İcra Hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin təmin edilməsi;

- ☐ Məhkəmə hakimiyyəti və prokurorluq orqanlarının fəaliyyətinin təmin edilməsi;

- ☐ Dövlət əhəmiyyətli beynəlxalq fəaliyyətin həyata keçirilməsi;

- ☐ Milli müdafiə və dövlətin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, hərbi sənaye kompleksinin fəaliyyətinin təmin edilməsi.;

- ☐ Dövlət mülkiyyətinin saxlanılması;

- ☐ Azərbaycan Respublikasının dövlət borcunun ləğv edilməsi;

- ☐ Seçkilərin və referendumların keçirilməsi;

- ☐ Dövlət investisiya proqramının həyata keçirilməsi;
- ☐ Sənaye sahələrinin dövlət təminatı;
- ☐ Elmi- tədqiqat işlərinin aparılması;
- ☐ Ətraf mühitin mühafizəsi;
- ☐ Fövqaladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması;
- ☐ Bazar infrastruktunun inkişafı;
- ☐ Kütləvi informasiya vasitələrinin işinin təşkili;
- ☐ Yerli büdcələrə maliyyə yardımı;
- ☐ Dövlət, bələdiyyə strukturlarının səlahiyyətləri çərçivəsində digər xərclər və s.

VERGİ SİSTEMİ VƏ VERGİ SİYASƏTİ

Vergi ilə əlaqədar anlayışlardan biri də vergi sistemidir. Vergi sistemi – sivilzasiyanın uzun müddətli inkişafının nəticəsidir. Vergi sistemi-dövlətin müvafiq hüquqi aktlarına əsaslanır. Onlar verginin yığılmasının və təşkilinin konkret metodlarını prinsiplərini, vergi elementlərini müəyyən edir. Vergi sistemində vergi subyekti, verginin obyektı, vergi mənbəyi, vergi dərəcələri və s. əks olunur. Vergi subyekti dedikdə, qanunla vergi ödəmək qabiliyyəti olan şəxs; vergi obyektı dedikdə, vergi tutulan gəlir, yaxud əmlak (əmək haqqı, mənfəət, qiymətli kağızlar və s.); vergi norması dedikdə isə vahid vergi obyektinə (kəmiyyəti) hesablanmış verginin miqdarı nəzərdə tutulur. Müasir vergi sisteminə müxtəlif vergi növləri daxildir. Müxtəlif ölkələrdə tətbiq olunan vergilərin növləri 10-30 arasında təbəddüd edir. Eyni zamanda tətbiq edilən vergilərin 467 dərəcələri də xeyli müxtəlifdir. Bunlar hər bir dövlət tərəfindən yürüdülmən iqtisadi siyasətə müvafiq olaraq müəyyən edilir. Vergiləri meyarlarına görə aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

1. tədiyyə üsuluna görə:

- a) Müstəqim vergilər bilavasitə gəlirə və əmlaka görə müəyyən edilir. Bunlar bilavasitə əmək sərfi ilə əlaqədardır. Bunlara əhalidən alınan fərdi gəlir vergiləri, müəssisələrin mənfəətindən vergi və sosial sığorta ayırmaları aiddir. Əhalidən alınan fərdi gəlir vergisi əmək haqqı, məvacib, sahibkarlıq mənfəətindən, dividenddən, faizdən, rentadan, qonorardan və s. hesablanır.
- b) Dolaylı vergilər- qiymətlər vasitəsilə yığılır. Bunlar ədavül və istehlak üzrə hesablanır, əmtəələrin qiymətlərinə əlavə edilir və istehlakçılar tərəfindən ödənilir. Bunlara dövriyyə vergisi (ABŞ, Kanada, keçmiş sosialist ölkələrində),

əlavə dəyər vergisi – ƏDV (bazar iqtisadiyyatı ölkələrində o, cümlədən Azərbaycanda), aksizlər, ixracat vergisi, gömrük rüsumu, istehlak vergisi, yol fonduna daxil olan vəsaitlər, patentləşdirmədən daxil olan vəsaitlər və sairə. Müasir şəraitdə dövlətin sosial fəzifələrinin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq sosial sığorta fondlarına ödənişlər geniş yayılmışdır. Öz mahiyyətinə görə onlar məqsədli vergilərdir çünki müəyyən təyinatları vardır.

2. Vergilərin yığılması və onun məbləğinə sərəncam verən orqanlardan asılı olaraq dövlət və yerli vergilər fərqləndirilir. Dövlət vergiləri dövlət qanunları əsasında mərkəzi hökumət tərəfindən yığılır və dövlət büdcəsinə yönəldilir.

Onlara gəlir vergisi, gömrük haqları və s. aiddir. Yerli vergilər isə yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən yığılır və yerli büdcəyə daxil olur. Yerli hakimiyyət orqanları əsasən fərdi aksizləri və əmlak vergisini yığırlar.

3. İstifadə edilməsinə görə vergilər ümumi və xüsusi vergilərə bölünür. Ümumi vergilər dövlətin vahid xəzinəsinə daxil olur. Xüsusi vergilər müəyyən təyinata malik vergilərdir (məs, yanacaq – sürtgü materiallarının reallaşmasından vergilər yol fonduna daxil olur və yolların yeniləşdirilməsinə və cari təmirinə yönəldilir.)

4. Vergi normaları növlərindən asılı olaraq proporsional, proqressiv və reqressiv olurlar. Proporsional norma vergi obyektinə onların kəmiyyətinin differensiallaşması nəzərə alınmadan eyni faiz nisbətinin müəyyən edilməsidir. Proqrossiv, yaxud mütərəqqi norma gəlirlərinin artması ilə, vergi normaları da artır. Reqressiv normada məbləği artdıqca ondan tutulan faiz dərəcəsinin azalması nəzərdə tutulur. Cəmiyyət inkişaf etdikcə müxtəlif növ vergilərin nisbətində dəyişdirilmişdir. Belə ki, XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində dolayı vergilər əsas yerdə idi. İkinci dünya müharibəsindən sonra aparıcı yer birbaşa vergilərə keçdi. Müasir vergi sisteminə artım tempinə görə, sosial sığorta sisteminə ödəmələrinin səviyyəsi həm birbaşa və həm də dolayı vergiləri qabaqlayır. Müxtəlif ölkələrin müxtəlif dövrlərdə həyata keçirdikləri iqtisadi siyasətin tərkib hissələrindən biri də vergi siyasətidir. Vergi siyasəti dedikdə, vergi dərəcələrinin və vergi alınma səviyyəsinin dəyişdirilməsi, vergi üzrə güzəştlər, amortizasiya ayırmalarının sürətləndirilməsi və s. nəzərdə tutulur. Dövlət özünün vergi siyasəti vasitəsilə təkrar istehsal prosesinin fazalarına, iqtisadiyyatda quruluş dəyişiklərinin həyata keçirilməsinə, elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsinə təsir göstərir. Buna görə də vergiqoymada vergi dərəcəsinin həcmi böyük rol oynayır. Vergi dərəcəsi – hər bir vergi obyektinə görə (əmək haqqının, daşınmaz əmlakın hər bir vahidinə düşən verginin miqdarı) hesablanan vergi ayırmalarının kəmiyyətidir. Vergi ilə əlaqədar olan anlayışlardan biri də Laffer əyrisidir. Bu anlayış Amerika iqtisadçısı A.Lafferin adı ilə bağlıdır. O, bir çox hesablamalar aparmış və sübut etmişdir ki, vergi dərəcələrinin müəyyən səviyyədən yüksəldilməsi büdcəyə daxilolmaların

azalmasına səbəb olur. Belə ki, vergialınma dərəcəsinin yüksəldilməsi bir tərəfdən, vergi subyektinə istehsalın inkişafına marağın azalmasına, digər tərəfdən isə bir çox vergiödəyicilərin vergidən yayınmalarına səbəb olur. Vergidən yayınma isə daha çox iri kapital sahibləri arasında baş verir. Çünki, onlar külli miqdarda qazandıqdan əl çəkmək istəmir və müxtəlif üsullarla qanunvericilikdə olan bu və ya digər zəif yerlərdən istifadə edərək vergidən yayınırlar.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MÜASİR BANK SİSTEMİ.

Bank sistemi - Azərbaycan maliyyə sisteminin mühüm elementi sayılır. Bu gün banklar aktivlərinin və kapitalının həcminə, regional əhatəsinə görə digər maliyyə vasitəçilərini dəfələrlə üstələyir.

Hazırda respublikada inkişaf etmiş, bazar prinsiplərinə əsaslanan iki pilləli bank sistemi (birinci pillədə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, ikinci pillədə kommersiya bankları və bank olmayan kredit təşkilatları) fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini qazandıqdan sonra bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar iqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi bank sistemində də liberal islahatlara başlandı. İslahatların ilkin mərhələsində dövlət banklarının restrukturizasiyası və sağlamlaşdırılması tədbirləri həyata keçirildi, özəl bank sisteminin institusional formalaşması təmin edildi. Bu mərhələdə kapitalla bağlı aşağı tələblər, sistemə daxil olmaq üçün son dərəcədə liberal şərtlər müəyyən olundu və bank fəaliyyətini tənzimləmək üçün yumşaq tənzimləmə alətləri tətbiq edildi. Bu proseslərin nəticəsində bank sistemi institusional olaraq genişlənməyə və özəl bankların sayı artmağa başladı. 1996-cı ildən etibarən isə minimal kapital tələbinin mərhələli şəkildə artırılması kiçik bankların birləşməsinə və bağlanması səbəb oldu.

Bank islahatlarının növbəti mərhələsində, 2000-ci ildən başlayaraq həyata keçirilən özəl bankların intensiv sağlamlaşdırılması tədbirləri bank sisteminin davamlılığının möhkəmlənməsinə və maliyyə vasitəçilik funksiyasının yaxşılaşmasına mühüm şərait yaratdı.

Özəl bankların minimal kapital tələbinin Mərkəzi Bank tərəfindən ardıcıl artırılması və konsolidasiya prosesinin təşviqi özəl bank sisteminin kapital bazasını möhkəmləndirdi, bank sisteminin iriləşməsinə təmin etdi.

2002-ci ildən bank sisteminin restrukturizasiyasının mühüm mərhələsi həyata keçirilməyə başlandı. Uğurlu neft strategiyasının məntiqi nəticəsi kimi

iri neft gəlirlərinin ölkəyə axınını və bu əsasda bankların maliyyə resurslarının strateji məqsədlərə effektiv ötürülməsinə hazır olmalarını nəzərə alaraq yeni, 2002-2005-ci illəri əhatə edən inkişaf strategiyası hazırlandı.

Strategiyanın əsas məqsədini neft gəlirlərinin qeyri-neft sektoruna səmərəli və təhlükəsiz transformasiyası, əhalinin və regionların bank xidmətlərinə çıxış imkanlarının artırılması və bu əsasda yoxsulluğun azaldılması üçün bank sisteminin maliyyə vasitəçilik funksiyasının inkişaf etdirilməsi, bank sisteminin davamlılığının və etibarlılığının möhkəmləndirilməsi, bank xidmətləri bazarında azad və sağlam rəqabət mühitinin təmin edilməsi təşkil edirdi. Müəyyən edilmiş strateji hədəflərə nail olunması üçün bank fəaliyyətinin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, bank sisteminin etibarlılığının və sağlamlığının artırılması, bank xidmətlərinə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi, bank sistemində şəffaflığın artırılması və bazar intizamının möhkəmləndirilməsi, səmərəli bank nəzarətinin təşkili kimi konkret vəzifələr qarşıya qoyulmuş və icra edilmişdir.

Bank sisteminin bütün istiqamətləri üzrə həyata keçirilən radikal islahatlar və institusional inkişaf nəticəsində sektorda dərin kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. İslahatların ən ümumi nəticəsi həm maliyyə sabitliyi parametrlərinə, həm risk menecmenti təcrübəsinə, həm də xidmətlər spektrinə görə beynəlxalq standartlara tam uyğun bank sisteminin formalaşmasıdır.

Sektora əmanət qoyuluşunu stimullaşdırmaq və əhalinin sektora etibarını artırmaq məqsədilə, 2007-ci ildə əmanətlərin sığortalanması sistemi yaradıldı, 2009-cu ildə Əmanətlərin Sığortalanması Fondu tərəfindən qorunan əmanətlərin məbləği 6 dəfə artırılaraq 30000 manata çatdırıldı.

Bank-maliyyə sektoru uğurla həyata keçirilən inkişaf və modernizasiya strategiyası, həmçinin böhranqabağı preventiv idarəetmə və “maliyyə immunizasiyası” tədbirləri nəticəsində 2008-ci ildən başlayan qlobal böhranla qarşıdurmada kifayət qədər dayanıqlılıq nümayiş etdirərək öz müvazinətini itirmədi. Böhranın kəskinləşdiyi dövrdə isə reallaşmış əlavə tədbirlər nəticəsində bu hazırlığın daha da güclənməsi ölkədə maliyyə sabitliyinin etibarlı qorunmasına şərait yaratdı. Beləliklə, Azərbaycan bank sistemi qlobal böhranı yüksək kapitallaşma səviyyəsi, maliyyə ehtiyatlanması və likvidlik göstəriciləri ilə qarşıladı. Dünyanın əksər ölkələrindən fərqli olaraq Azərbaycanın bank sektorunda hər hansı iflas və xüsusi gərginlik halı qeydə alınmadı, sektor öz ölçülərini və sabitliyini qorudu.

Regionlarda əhalinin maliyyə bank xidmətlərinə çıxış imkanlarının artırılması məqsədilə ənənəvi poçt xidmətləri ilə yanaşı maliyyə xidmətləri göstərməsi üçün 1200-dən çox regional poçt filial və şöbələrinə malik

“Azərpoçt” MMC yenidən qurularaq maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi üçün müvafiq lisenziya verildi.

Günümüzdə banklar geniş çeşidli xidmətlər göstərir və pərakəndə bank xidmətləri sürətlə inkişaf edir. Artıq müştərilərə bank məhsulları internet-bank, mobil-bank, avtomatlaşdırılmış bank köşkləri kimi ən müasir texnoloji vasitələrlə təklif edilir.

Bank sisteminin regional şəbəkəsi və maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanları da sürətlə genişlənir, banklar beynəlxalq maliyyə bazarlarında aktiv fəaliyyətə başlayır. Belə ki, 1 aprel 2010-cu il tarixə Bankların xaricdə fəaliyyət göstərən strukturlarının sayı 9-a çatmışdır. Bundan başqa dünyanın nüfuzlu maliyyə qurumlarının 3 nümayəndəliyinin ölkə daxilində fəaliyyətinə icazə verilmişdir ki, bu da dünyanın ən qabaqcıl bankçılıq texnologiyalarının Azərbaycanda tətbiq olunmasına imkan verəcəkdir.

1 aprel 2010-cu il tarixə Azərbaycanda 47 bank, 631 bank filialı fəaliyyət göstərir. Hazırda Banklardan 1-i dövlət kapitalının, 23-ü isə xarici kapitalın iştirakı ilə təsis olunmuşdur.

1 aprel 2010-cu il tarixə banklarla yanaşı respublikada 98 bank olmayan kredit təşkilatı fəaliyyət göstərir.

Əhalinin real pul gəlirlərinin artımı, bank sisteminə olan inamın inkişafı, kreditorların və əmanətçilərin maraqlarının müdafiəsinin hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi, xüsusilə də “Əmanətlərin Sığortalanması Fondu” nun fəaliyyətə başlaması əhalinin əmanətlərinin sürətli artımını şərtləndirən amillərdən olmuşdur.

1 aprel 2010-cu il tarixə əhalinin banklardakı əmanətləri 2,4 mlrd. manat təşkil edir ki, bunun da 33,3%-i uzunmüddətli əmanətlərin (1 ildən yuxarı) payına düşür.

Əhali ilə yanaşı korporativ müştərilərin də banklardakı depozitləri artır. 1 aprel 2010-cu il tarixə korporativ müştərilərin banklardakı depozitləri 2,1 mlrd. manat təşkil edir.

Bankların xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitlərinin həcmnin dinamik inkişafı aktiv əməliyyatların genişləndirilməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Nəticədə bank aktivlərinin həcmi davamlı artım göstərərək 1 aprel 2010-cu il tarixə 12 mlrd. manata çatmışdır.

Bank aktivlərinin strukturunda kredit qoyuluşları xüsusi çəkiyə malikdir. 1 aprel 2010-cu il tarixə bankların müştərilərə kreditləri 8,5 mlrd. manat təşkil edir ki, bu da bank aktivlərinin 70,5%-i deməkdir. Kredit qoyuluşlarının strukturunda özəl sektorun xüsusi çəkisi isə 82%-dir (7 mlrd. manat).

BÖLMƏ 4. AQRAR SAHƏ BAZAR İQTİSADİYYATI SİSTEMİNDƏ.

TORPAQ RENTASI VƏ TORPAĞIN QİYMƏTİ.

Torpaq rentası dedikdə, torpaq sahiblərinin torpağı icarəyə götürənlərdən aldıkları torpaqdan istifadə haqqı formasında olan gəlir nəzərdə tutulur. Torpaq rentasının əmələ gəlmə səbəbləri torpağın mülkiyyət obyekti olması, torpaq sahələrinin münbitliyinin müxtəlif olması, təsərrüfatçılığın müxtəlif intensivlikdə aparılması və s. ilə əlaqədardır. Torpaq rentasının mənbəyi isə torpağı becərənlərin əməyi, daha doğrusu, izafi əməyidir. Belə ki, insan bu və ya digər dərəcədə əmək sərf etməsə ən yaxşı torpaq belə özlüyündə məhsul yetirə bilmir.

Rentanın tarixi formalarından – quldar, feodal və kapitalist torpaq rentasını göstərmək olar. Quldarlıq cəmiyyətində torpaq rentası qulların və xırda azad kəndlilərin əməyi ilə yaradılmış və quldar tərəfindən mənimsənilmişdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində isə torpaq rentasının aşağıdakı formalarına təsadüf edilir. Mütləq torpaq rentası torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət inhisarı ilə bağlıdır. Torpaq sahibəri ən pis torpaqları belə icarədarlara pulsuz vermirlər. Onlar bu sahələrin istifadəyə verilməsi müqabilində də müəyyən haqq tələb edirdilər. Ona görə də icarə müddəti dövründə ikinci diferensial renta icarədarların, icarə müddəti qurtardıqdan sonra isə icarə haqqını artırmaq yolu ilə torpaq sahiblərinin əlinə keçir. Torpaq rentasının formalarından biri də hasilat rentasıdır. Məlum olduğu kimi, bu və ya digər torpaq sahələrinin təkində müəyyən mineral maddələr olur. Hasilat sənayeçiləri həmin yeraltı sərvətlərdən istifadə etmək üçün torpaq sahələrini icarəyə götürürlər. İcarəyə görürdükləri sahələr üçün torpaq sahiblərinə icarə haqqını hasilat rentası şəklində verirlər. Hasilat rentası da diferensial renta şəklində təzahür olunur.

Torpaqdan istifadə ilə əlaqədar olaraq əmələ gələn rentanın formalarından biri də inhisar rentasıdır. Məlum olduğu kimi, bəzi kənd təsərrüfatı məhsullarının yetişdirilməsi xüsusi şəraitin olmasını tələb edir. Belə xüsusi şəraiti olan torpaqlar olduqca məhdud, məhsullara olan tələbat isə xeyli yüksəkdir. Buna görə bu məhsullar yüksək inhisar qiymətilə satılır və təsərrüfatçılıq edənlər inhisar mənəəti, üstəlik mənfəət əldə edirlər.

Torpaq müəyyən mənada əmək məhsulu olmasa da mülkiyyət obyekti olduğu üçün bazar iqtisadiyyatı şəraitində alqı satqı obyekti rolunu oynayır. K.Marksa görə torpağın qiyməti kapitallaşmış rentadır, yəni torpağın qiyməti torpaq sahəsindən götürülən rentanın miqdarından asılı olaraq müxtəlif olur. Torpağın qiymətinə təsir edən amillərdən biri də bank faizi normasıdır. Torpağın qiyməti renta ilə düz, bank faizi norması ilə tərs mütənasıbdır.

Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar torpağın qiyməti də artır. Çünki məhsuldar qüvvələrin inkişafı bir tərəfdən rentanın yüksəlməsinə, digər tərəfdən faiz normasının aşağı düşməsinə səbəb olur. Azərbaycan Respublikasında torpağın normativ qiymətinin (dəyərinin) müəyyən edilməsi barədə əsasnaməsinin bəndləri buna sübutdur:

1. Torpağın normativ qiyməti torpaq kadastrı məlumatları əsasında müəyyən edilmiş Respublikanın hər bir qiymət rayonu üzrə Dövlət Torpaq Komitəsinin Dövlət Yerquruluşu Layihə İnstitutu tərəfindən diferensial rentaya görə hesablanır. Normativ qiymət müəyyən edilərkən torpağın münbitliyi və son 5 ilin iqtisadi göstəriciləri əsas götürülür.

2. Torpaq sahələri alınıb-satıldıqda, girov qoyulduqda, irsən verildikdə, onun barəsində digər əqdlər bağladıqda torpağın qiyməti tələb və təklifdən asılı olaraq bazar qiyməti ilə, lakin torpağın normativ qiymətindən az olmayaraq müəyyən edilir.

3. Respublikanın qiymət kadastr rayonları üzrə müəyyən edilmiş torpağın normativ qiyməti (dəyəri) Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə təsdiq edilir.

4. Torpağın normativ qiymətinə (dəyərinə) dair qayimə (sertifikat) torpaq mülkiyyətçilərinə və istifadəçilərinə torpağa mülkiyyət hüququna dair və torpaqdan daimi istifadə hüququna dair Dövlət aktları, torpağın mülkiyyətə verilməsinə dair Şəhadətnamə, habelə yay və qış otlaq sahələrindən müvəqqəti istifadəyə və ya icarəyə görə veriləcək torpaqdan müvəqqəti istifadə hüququna dair Şəhadətnamə və müqavilə ilə birlikdə verilir.

Bu qanun Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1996-cı il 17 oktyabr tarixli 145 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

AZƏRBAYCANDA APARILAN AQRAR İSLAHATLARIN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kəndli-fermer təsərrüfatları respublikada əhalinin ərzaq məsullarına olan tələbatının yaxın gələcəkdə ödənilməsinin ən güclü ehtiyat mənbəyidir. Məhsul bolluğunun yaradılması kəndli-fermer təsərrüfatlarının inkişafı şəraitində bir sıra şərtlərin və amillərin düzgün nəzərə alınmasından asılıdır. Bunlardan ən başlıcası kəndli-fermer təsərrüfatlarının inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyən etməkdir. Kəndli-fermer təsərrüfatları şlkəmizdə mövcud olan kolxoz,sovxoz və digər kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əsasında yaradılmaqla, digər özəl və dövlət qurumları ilə bərabər hüquqa malikdir və istehsalın quruluşunu müəyyən etməkdə istehsal

olunan məhsulun qiymətləndirilməsi, emalı, mübadiləsi, satışı və.s məsələlərin həllində sərbəstdir. Onuda göstərmək lazımdır ki, hər əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı əsas etibarlı ilə xırda kəndli təsərrüfatlarından ibarət idi. Tarixi materialların araşdırmalarından aydın olurki, 1917-ci ilin astanasında Azərbaycanda 325,6 min kəndli təsərrüfatı mövcud olmuşdur. Bunların 54,4% bir hektara qədər torpağı olan kəndli təsərrüfatları, 8,6% 4 hektardan çox torpaq sahəsi olan varlı və yaxud qolcomaq təsərrüfatları idi. 1923-cü ilin məlumatlarına görə Azərbaycan torpaqlarının 80% kəndlilərin əlində idi. Buna baxmayaraq, sovetlərin hakimiyyəti dövrünün ilk illərindən başlayaraq kəndli təsərrüfatları daim tənqid edilmiş, ictimai təsərrüfat formaları isə tədriclə geniş təşkil olunmaga başlanmışdır. Göstərmək lazımdır ki, bazar münasibətlərinə keçid dövründə kəndli-fermer təsərrüfatlarının çoxu kənd təsərrüfatında bərabər hüquqlu təsərrüfatçılıq forması kimi təşəkkül tapması və inkişaf etməsi bir çox vacib şərtlərin olmasını tələb edir. Respublikada hazırki şəraitdə kəndli fermer təsərrüfatlarının inkişafına yardım etmək imkanları olduqca məhduddur. Təsərrüfatların inkişafı fermerin maddi imkanından asılıdır. Gübrə, toxum, yanacaq, traktora ehtiyat hissələrini almaq üçün təsərrüfatlar çətinlik çəkir. Bazar iqtisadiyyatında təbii-iqlim şəraiti, ixtisaslaşma dərəcəsi və digər xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla iri, orta və kiçik sahibkarlıq formalarından biri digərini tamamlamalı, sağlam rəqabət şəklində hər biri özünə məxsus yerini tutmalıdır. Ümumiyyətlə, təcrübə və təhlil nəticəsində aydın olurki, Respublikanın bazar münasibətlərinə keçid şəraitində kənd təsərrüfatında müsbət meyllər əmələ gəlməyə başlamışdır. Bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Kənd təsərrüfatında bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə uyğun olaraq tələb-təklifə əlaqədar yeni struktur dəyişiklikləri baş verir.

2. Əhalidə mülkiyyətçilik psixologiyası formalaşmaga başlamış, sərbəst fəaliyyətə, yaradıcılığa və sahibkarlığa meyl güclənmişdir.

3. İslahatın həyata keçirildiyi ilkin mərhələdə dünya təcrübəsinə meyl artmış, respublikanın təbii-iqtisadi şəraitinə, kənd təsərrüfatının spesifik xüsusiyyətlərinə, adət-ənənə və vərdislərinə uyğun mülkiyyət formalaşmaga başlamışdır.

4. Respublikada rəqabət mühitinin yadılması, dünya standartlarının tələblərinə uyğun məhsul istehsalı və daxili bazarın qorunması üçün meyllər artır.

5. Kənd təsərrüfatında istehsalın mərkəzdən, planlı idarə edilməsi özünüidarə ilə əvəz edilməyə başlayır, idarəetmə funksiyaları təkmilləşdirir.

Bazar münasibətləri şəraitində kənd təsərrüfatının inkişafı aqrar islahatının aparılmasından, onun əsas istiqamətlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsindən, islahatın məqsəd və prinsiplərinin nəzəri

məsələlərinin elmi cəhətdən əsaslandırılmasından asılıdır."Aqrar islahatın əsaları haqqında"Azərbaycan Respublikasının Q anunda yazılmışdır: "İslahatın məqsədi aqrar bölməni böhrandan çıxarmaq, iqtisadiyyatı sabitləşdirmək, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaqdır". Söhbət Respublikanın aqrar bölməsini yaranmış iqtisadi böhrandan çıxarmaq üçün bu barədə nəzəri və metodoloji məsələlərin qoyuluşundan və onun elmi cəhətdən əsaslandırılmış istiqamətlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsindən gedir. Bu baxımdan ölkəmizdə həyata keçirilən aqrar islahatının məqsədinin nəzəri cəhətdən əsaslandırılmasının çox böyük əhəmiyyəti vardır. Azərbaycan Respublikasının "Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında" qanunu ilə "Aqrar islahatın əsaları haqqında" qanununda islahatını məqsədinin yazılış məzmunu arasında müxtəlifliyin olmasıda müşahidə edilir.

Aqrar bölmənin və bütünlükdə iqtisadiyyatın bazar münasibətlərinə keçildiyi şəraitdə əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün aşağıdakı istiqamətlərdə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir:

- 1.Aqrar bölmədə yeni mülkiyyət münasibətlərini formalaşdırmaq.
- 2.Torpaq,meliorasiya və su təsərrüfatlarının islahatlarının formaları yaratmaq.

- 3.Müxtəlif növlü yeni təsərrüfatçılıq formaları yaratmaq.

Sovxoz və kolxozlar yenidən təşkil edildikdə və ya onlarda islahat aparıldıqda islahatın xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

- 1.Sovxoz və kolxozlarda islahat aparılarkən Azərbaycan Respublikasının aqrar islahatına dair qəbul etdiyi qanunlar,normativ-hüquqi sənədlər,tövsiyə və təlimatlarla bərabər islahat aparılan təsərrüfatların ümumi yığıncağının qərarıda nəzərə alınır və ümumi yığıncaqlarda baxılır;

- 2.İslahatın aparılmasında könüllülük prinsipi bankrot elan olunmuş sovxoz və kolxozlara şamil edilir;

- 3.İslahat prosesində əgər iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğundursa, hər bir sovxoz və kolxozun əsasında bir neçə müxtəlif növlü təsərrüfatlarda yaradıla bilər;

- 4.İslahat prosesində təsərrüfatın rəhbərliyi və maddi-məsul şəxsləri islahat başa çatnadək onun maddi-texniki əmlakının saxlanılmasına və qorunmasına qanunvericilik daxilində cavabdehlik daşıyır;

- 5.Sosial və mühəndis infrastruktur obyektləri kollektivin razılığı ilə bələdiyyə mülkiyyətinə verilə bilər. Bu şərtləki, həmin obyektlərdən hamı bərabər hüquqla məqsədə uyğun surətdə istifadə edə bilsin;

- 6.İslahat prosesində əvvəlcədən bağlanmış müqvilə öhdəliklərini yerinə yetirmək, əsas və kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə tapşırıqlara əməl etmək və.s məqsədlər üçün ixtisaslaşdırılmış hüquqi səlahiyyətə malik olan nəzarət qrupları yaradıla bilər;

Aqrar bölmədə yeni mülkiyyət münasibətlərinin formalaşması üçün yeni müxtəlif növlü münasibətlərin yeni təşkilati-hüquqi formalarında yaradılmalıdır. Bu obyektiv zərurət ondan irəli gəlirki, müxtəlif növlü müəssisələr yaradılmadan bazar infrastrukturunu formalaşdırmaq və bu şəraitdə azad rəqabət mühiti yaratmaqda qeyri - mümkündür.

AQRAR-SƏNAYE KOMPLEKSİ. AQROBİZNES

Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatını iqtisadiyyatın digər sahələrindən rəqərləşmiş, müstəqil fəaliyyət göstərən sahə kimi təsəvvür etmək mümkün deyil. O, iqtisadiyyatın digər sahələri ilə sıx inteqrasiya olunmuşdur. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar kənd təsərrüfatındakı elmi-texniki inqilaf nəticəsində kənd təsərrüfatı sənaye əsaslarına keçərək xüsusi sənaye sahəsinə çevrilmişdir. Bunun nəticəsində də kənd təsərrüfatı sahələri ilə sənaye müəyyən sahələrini birləşdirən aqrar-sənaye kompleksi (ACK) meydana gəlmişdir. By Bu birləşmə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların səmərəli ixtisaslaşması, kənd təsərrüfatı istehsalında mösümilliyin müəyyən mənada aradan qaldırılması, məhsul itkilərinin azaldılması və s. ilə nəticələnir. ASK müəyyən sənaye obyektlərinin zəruri xammalla fasiləsiz təmin olunması, kənd təsərrüfatı 289 işçilərinin bütün il ərzində işlə məşğul olmağa şərait yaradır. Bu inteqrasiya həmçinin kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edən sahələrin tullantılarından kompleks daxilində istifadə edilərək tullantısız istehsal tsiklinin də fəaliyyətində imkan yaradır. Bütün bunlar isə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə səbəb olmaqla yanaşı sahibkarların əldə etdikləri mənfəətin miqdarının da artmasına səbəb olur. ASK-nın mühüm tərkib hissəsini ərzaq kompleksi (ƏK) təşkil edir. Ərzaq kompleksi qeyri-ərzaq təyinatlı kənd təsərrüfatı xammalının emalı sahələrini əhatə etmir. ABŞ ASK-də ərzaq kompleksi xüsusi yer tutur. Belə ki, ASK-də istehsal olunan bütün məhsulun 9/10-u ərzaq kompleksinin payına düşür. ASK-nın formalaşmasının maddi zəmin ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi, bunun nəticəsində də kənd təsərrüfatı sahələrinin, sənayenin müəyyən sahələri ilə daim genişlənən istehsal-texnoloji kooperasiyası prosesidir. Belə ki, hazırda kənd təsərrüfatı məhsullarının bilavasitə istehsalçısı öz məhsulunu tam istehlak hazırlığı səviyyəsinə çatdırmır. Məsələn, süd istehsalçısı ondan müxtəlif məhsulların (yağ, pendir, kəsmik və s.) hazırlanması ilə məşğul olmur. Bu proseslər digər ixtisaslaşmış şəxslər tərəfindən həyata keçirilir. ASK quruluşuna görə aşağıdakılardan ibarətdir: a) kənd təsərrüfatı üçün istehsal vasitələrinin istehsalı; b) kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı; c) kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü, saxlanması, emalı və istehlakçılara çatdırılması; d) bu

sahələrin infrastruktur şəbəkəsi. Kənd təsərrüfatı üçün lazım olan istehlak vasitələrini (maşın və quğular, avadanlıqlar, müxtəlif ehtiyat hissələri, kimyəvi maddələr və s.) istehsal müəssisə və bölmələrin ASK-da birləşməsi bu sahələrlə kənd təsərrüfatı arasında birbaşa əlaqənin yaranmasına imkan yaradır. Birbaşa 290 əlaqələr isə kənd təsərrüfatı üçün daha uyğun olan istehsal vasitələri istehsalını genişləndirir. Bu bölümdə həmçinin kənd təsərrüfatı məhsullarının daşınması, saxlanması və emalı üçün zəruri olan maşın və qurğuların istehsalı da həyata keçirilir. ASK-nın tərkibində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı bölməsi də mühüm yer tutur. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında ənənəvi üsullarla yanaşı onların sənaye üsulu ilə istehsalı xeyli genişlənməmişdir. Bu proses heyvandarlıq sahəsində daha artıq hiss olunur. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə fərdi, ailə fermaları (fermerlər), ailə-qrup firmaları və fermer təsərrüfatları əsasən ayrı-ayrı ailə üzvlərinin əməyinə əsaslanır. Ailə fermerləri kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən təsərrüfat subyektlərinin çox hissəsini təşkil edir. Lakin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının ümumi həcmindən onların istehsal etdikləri məhsul nisbətən azdır. Digər tərəfdən rəqabət mübarizəsi ailə fermerlərinin getdikcə azalmasına səbəb olur. Bəzi hallarda ailə fermerləri az miqdarda mizdlü əməkdən də istifadə edirdilər. Rəqabət mübarizəsinə davam etdirmək üçün fermerlər bəzi hallarda qrup halında birləşərək ailə-qrup fermaları şəklində fəaliyyət göstərirlər. Kənd təsərrüfatı məhsullarının daha çox hissəsi səhmdar şirkətləri tərəfindən istehsal olunur. İri fermer təsərrüfatları ümumi sayın çox az hissəsini təşkil etməsinə baxmayaraq əmtəəlik məhsul istehsalının 80%-ə qədər onların payına düşür. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı fermer təsərrüfatlarının və orada işləyənlərin sayının azalmasına səbəb olmaqla yanaşı məhsul istehsalının artmasına səbəb olur. Məsələn, 1950-2000-ci illər ərzində ABŞ-da fermer təsərrüfatlarının sayı 5,4 mln-dan 2,2 ml-na enmiş, işləyənlərin sayı 70% 291 azalmasına baxmayaraq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı iki dəfədən çox artmışdır. Bəzi ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında fermer təsərrüfatları ilə yanaşı kollektiv təsərrüfatlar da müəyyən rol oynayır. Bu təsərrüfatlarda kooperativin üzvləri birgə əmək sərf edərək istehsalı həyata keçirirlər. Onlar da dövlət mülkiyyətində olan torpaq sahələrində, ya da özlərinin torpaq sahələrində birgə fəaliyyət göstərirlər. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə dövlət təsərrüfatları da məşğul olurlar. Bunlar müxtəlif toxumçuluq münasibətləri, yeni cinslərin yetişdirilməsi və rayonlaşdırılması ilə məşğul olan təsərrüfatları misal göstərmək olar. ASK-nın mühüm tərkib hissələrindən biri də kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü, saxlanması və emalı sahələridir. Bunlar istehsal olunmuş kənd təsərrüfatı məhsullarını əhalinin istehlak tələbatına uyğun olan formaya salmaq vəzifəsini yerinə yetirirlər. ASK-na aqrar sahələrə xidmət edən sosial və infrastrukturuları da aid edilir. Bunların inkişaf

etdirilməsi kənd təsərrüfatı xammallarının saxlanılması və daşınmasına optimal şərait yaradaraq çoxlu miqdarda ictimai əmək itkilərinin qarşısını almağa imkan verir. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı ASK-nın tərkib hissələrinin xüsusi çəkisinin də dəyişilməsinə səbəb olur. Belə ki, əvvəllər kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının xüsusi çəkisi olduğu halda hazırda kənd təsərrüfatı məhsulları tədarükü, daşınması, saxlanılması və emalı sahələrinin xüsusi çəkisi xeyli yüksəlmişdir. ASK-nın ümumi məhsul istehsalının 30% - kənd təsərrüfatı üçün istehsal vasitələri istehsal edən sahələrinin, 10 % - kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı sahələrinin 60 % -ə yaxını kənd təsərrüfatı məhsulları tədarükü, saxlanılması, emalı və s. Sahələrinin payına düşür. İqtisadi ədəbiyyatlarda ASK, aqrar-sənaye birlikləri anlayışları ilə yanaşı aqrobiznes anlayışına da təsadüf edilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ASK formalaşması aqrobiznesin formalaşması üçün zəmindir. Aqrobiznes dedikdə kənd təsərrüfatı xammalı və ondan hazırlanmış istehlak məhsullarının, həmin məhsullara tələbatın tam ödənilməsi şəraitdə gəliri maksimallaşdırmaq məqsədi ilə saxlanılması, emalı və satışı üzrə əməliyyatların məcmusu nəzərdə tutulur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində aqrobiznes kənd təsərrüfatının zəruri resurslarla təmin edilməsi, ərzaq və texniki xammalın istehsal və emal edilməsi, bölgüsü ilə bağlı ardıcıl əməliyyatların həyata keçirilməsinin təmin edilməsi üzrə əlaqələndirmə tədbirlərinin spesifik formasıdır. Aqro-biznesin əsas məqsədi tələbatların tam ödənilməsi vasitəsi ilə gəlirlərin maksimallaşdırılmasıdır. ASK sistemində qeyri-kənd təsərrüfatı sahələrinin üstünlük kəsb etməsi aqrobiznesin xarakterik şərtidir. Qeyri-kənd təsərrüfatı müəssisə, firma və birlikləri daha iri obyektlərdə təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi müasir aqrobiznesin qanunauyğunluğudur. Məhz, ABŞ-da fermaların (fermer) təsərrüfatlarının traktor və kombaynlarla təchiz edilməsinin 4/5 hissəsi ABŞ-ın ən iri «Çon Dir» və «Keys və Ko» şirkətləri tərəfindən həyata keçirilir. Aqrobiznesin qeyri-kənd təsərrüfatı sahələrində səhmdar cəmiyyətləri, (şirkətləri) üstünlük kəsb etməklə yanaşı xırda və orta şirkətlər də əhəmiyyətli yer tutur. Belə ki, bunlar ETT-nin nəliyyətlərinin tətbiqində mühüm rol oynayır. Aqrobiznesin bilavasitə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən bölməsində isə yuxarıda nəzərdən keçirilən fərdi-ailə, ailə-qrup formaları üstünlük kəsb edir. Aqrobiznesin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı sahəsində əsas meyl bir müəssisədə istehsalın həmçinin daim artırmaqdan ibarətdir. Bu meyl firmaların (fermer 293 təsərrüfatlarının) sayının azalmasına və iri təsərrüfatların rolunun artmasına səbəb olur.

BÖLMƏ 5. AZƏRBAYCANIN MİKROİQTİSADİYYATI. AZƏRBAYCANDA İSTEHSAL VƏ SOSIAL İNFRANSTRUKTURLARIN VƏZİYYƏTİ

Azərbaycan üçün bazar iqtisadiyyatı modelinin seçilməsi.

Planlı təsərrüfatdan bazara keçid dövründə, bazar iqtisadiyyatının hansı modelindən təcrübədə istifadə edilməsi nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Bazara keçidin ilk dövrlərində Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının amerikan modelindən istifadə edilməsinə daha çox üstünlük verilirdi. İnflyasiya və büdcək əsirinin aradan qaldırılmasını qarşı sına məqsəd qoyan monetarizm siyasəti dövlətin iqtisadiyyata ən az və ehtiyatla müdaxilə etməsini nəzərdə tutur. Monetarizm-iqtisadiyyatda pul amillərinin mühüm rol oynamasını göstərən stabilizmə siyasətidir. Monetaristlər iqtisadiyyatın tənzimlənməsini hər şeydən əvvəl pulun həcmi, emissiyası, tədaviyə və ehtiyatda olan pulun miqdarı üzərində dövlətin nəzarətində görürlər. İqtisadi islahatların ilk illərində bir çoxları göstərirdilər ki, bazar öz-özünə iqtisadiyyatın bütün problemlərini həll etməyə, disproporsiyaları aradan götürməyə, struktur dəyişikliklərini həyata keçirməyə qadirdir. Buna görə də iqtisadiyyatın nəinki həddən artıq dövlətləşməsinin qarşısını almaq, hətta dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini minimuma endirmək lazımdır. Dövlətin iqtisadi siyasətində belə bir kursun həyata keçirilməsinə nəticəsində, mövcud olan pulsuz təhsil və səhiyyə sistemi tədricən aradan qaldırılır və bu sahələrdə kommersiya prinsiplərindən geniş istifadə edilməsinə balanslıdır. Sosial-siyasət isə əhəlinin ən kasıb və ən aşağı səviyyədə yaşayan hissəsinə kömək edilməsinə yönəldilirdi. Hələ o dövrdə göstərildi ki, Azərbaycan reallığı üçün amerikan (liberal) modelinin istifadə edilməsi qeyri-mümkündür və sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının yaradılmasına doğru addımlar atılması məqsədə də uyğundur. Liberal bazar modelinin fərqləndirici meyarlarından biri olan dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməməsi və ya məhdud dərəcədə müdaxilə etməsi bizim ölkə üçün bir çox cəhətlərə görə məqsədə uyğun deyil. Əvvəla, bazara keçid iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin tənzimləyici rolu, artıq bərqərar olmuş bazar iqtisadiyyatına nisbətən yüksək olmalıdır. Beləki, keçid dövründə iqtisadiyyatda özəlləşdirmə prosesi həyata keçirilir, bazar infrastrukturunu yaradılır, yeni qiymət sistemi formalaşır. Bundan əlavə, iqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri baş verir. Bütün bu proseslərin həyata keçirilməsində dövlətin tənzimləyici rolu böyükdür. Beləliklə, bazar iqtisadiyyatının amerikan modelinin Azərbaycan üçün seçilməsi, bizim tarixi ənənələrimiz, xalqımızın mentaliteti, mövcud olan konkret iqtisadi vəziyyətimiz baxımından qeyri-mümkündür. Deməli, Azərbaycanda amerikan (liberal) bazar modeli tətbiq edilə bilməz. Bu onu

göstərir ki, Azərbaycan üçün bazar iqtisadiyyatının modelini seçərkən Alman və ya İsveç modellərindən istifadə edilməlidir. Belə baxdıqda üstünlük İsveç modelinə verilə bilər, çünki bu model daha çox bizim xalqımızın mentalitetinə uyğun gəlir (ümumilik, kollektivlik, sosial tələbatların çox hissəsinin pulsuz dövlət hesabına ödənilməsinə vermiş edilməsi). İsveç modeli üçün xarakterik olan sosial ehtiyacların ödənilməsi məqsəd ilə əldə olunan gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi bizim əhalinin əksər hissəsi tərəfində ən böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılanardı. İsveç modelinin üstünlükləri ilə yanaşı, onun çatışmayan cəhətləri də vardır. Əgər 50-60-cı illər İsveçin inkişafı üçün əlverişli sayılırdısa, artıq 70-80-ci illərin böhranlı dövründə ümumi milli məhsulun artımının azalması, sənaye məhsulunun aşağı düşməsi müşahidə olunurdu. İstehsalın aşağı düşməsi, tədiyə balansının pisləşməsi uzun illər ərzində dövlət büdcəsinin kəsirli olmasına səbəb olmuşdur. 1982-ci ildə bu kəsir ümumi milli məhsulun artıq 15 faizini təşkil edirdi. İsveç iqtisadiyyatının sosial yönümlüliyünün artması iş qüvvəsinin baha və ölkə ədə istehsal olunan əmtəələrin qiymətlərinin yüksək olmasına səbəb olmuşdur. Transfərt ödəmələrin geniş tətbiq edilməsi əhalinin sosial müdafiəsi üçün büdcədən yüksək vəsaitlərin ayrılmasına tələb edir ki, bu da vergilərin artırılmasına təsir göstərir. Bütün bunlar xərclərin, ixrac edilən əmtəələrin və xidmətlərin qiymətlərinin bir neçə dəfə yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsində İsveç müəssisələrinin dünya bazarlarında rəqabət aparması çətinləşmişdir. Bu da ixracın azalmasına, sənaye istehsalının həcmində aşağı düşməsinə təsir göstərmişdir. Beləliklə, həm əmək haqqı, həm də müxtəlif sosial ödəmələr hesabına yüksək həyat səviyyəsinə nail olmaq xərclərin artmasına, qiymətlərin yüksəlməsinə, dünya bazarlarında əmtəələrin və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətinin azalmasına gətirib çıxartmışdır. Müasir dövrdə İsveç iqtisadiyyatının səmərəliliyi aşağı düşür. Bu, mənfəətin böyük hissəsinin yenidən bölüşdürülməsi nəticəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşmasının aşağı düşməsi və sosial ehtiyacların ödənilməsinə yönəldilən vəsaitlərin artması nəticəsində, investisiyalara sərf oluna biləcək vəsaitlərin azalması hesabına baş vermişdir.

İnfranstrukturların sosial iqtisadi inkişafında rolu və inkişafı. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modeli.

İnfrastruktur (infra-alt, struktura) – iki söz birləşməsi olub iqtisadiyyatın (əsasının özülünü təşkil edən sahələri əhatə edir ki, bunlarsız xalq təsərrüfatının inkişafı qeyri mümkündür.

Deməli, infrastruktur – istehsalın ümumi şəraitinin və kəmiyyət üzvlərinin həyat fəaliyyətini təmin edən kompleks təsərrüfat sahələrinin məzmunundan ibarətdir.

Makrosəviyyədə istehsal və sosial infrastrukturlarını bir birindən fərqləndirmək lazımdır.

İstehsal infrastrukturunu istehsala xidmət edir. Həmin sahələr aşağıdakılardır:
İstehsalın maddi-texniki təminatı və nəqliyyat təsərrüfatı.

Enerji təminatı.

Məlumatların verilməsi və qəbul edilməsi.

Təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəni təmin edən obyektlər.

Məhsul istehsalında bilavasitə iştirak etməyən, lakin ona köməklik göstərən obyektlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, infrastruktur sahələrinin mahiyyətini aşkarlamaq üçün onu istehsalın köməkçisi kimi yox, xidmətedicisi kimi qiymətləndirmək lazımdır.

İnfrastrukturunu belə təsnifləşdirmək olar:

I. İcarxiya səviyyəsinə görə;

Xalq təsərrüfatı səviyyəsinə görə;

Regional səviyyədə;

Yerli səviyyədə.

Müəssisə səviyyəsində.

II. Funksional xüsusiyyətinə görə təsnifatı.

İstehsal təyinatlı xidmətlər.

Qeyri-istehsal təyinatlı xidmətlər.

III. Formalaşma vaxtına görə.

Ötücü.

Birdəfəlik.

Gecikmiş.

IV. Yaranma mərhələsinə görə.

Qərarlaşmış (sabitləşmiş-Dayanmış)

Yeni yaranan (Törəyən)
Gələcək.

İnfrastruktur sahələrinin belə təsnifatı, onun kompleks inkişafını təmin edir.

Bazar münasibətlərinin təşəkkül tapdığı bir dövrdə infrastruktur sahələrinin ən mühüm hissəsini əhatə edən sosial infrastrukturunu hesab edilir.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial infrastruktur sahələrinin inkişafı və tənzimlənməsi ölkənin təbii iqlim şəraitinə, milli ənənələrə tam uyğun olaraq həyata keçirilməlidir. Məlum olduğu kimi Azərbaycanın ərazisinin 20%-i müvəqqəti olmuş olsa da, erməni işğalçıları tərəfindən zəbt edilmişdir. Bunun nəticəsi olaraq doğma ata-baba yurdlarından zorla qovulan qaçqın və köçkünlərin sayı bir milyondan çoxdur. Ədalətsiz təcavüz nəticəsində müharibə ərazisində Ağdam, Şuşa, Fizuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan Əsgəran, Laçın və Kəlbəcər kimi iri rayonlar zəbt edilərək istehsal və sosial infrastruktur obyektləri tamamilə dağıdılıb məhv edilmişdir. Belə ki, müharibə zonasında 600-dən çox yaşayış məntəqəsi, 4 mindən çox müxtəlif istiqamətli sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri, ümumi sahəsi 6 milyon kvadrat metrədən çox olan 80 min yaşayış evləri və 2 mindən artıq sosial-mədəni obyektlər, o cümlədən, 490 orta məktəb, 151 məktəbəqədər təlim-tərbiyyə ocaqları, 200 tibb müəssisələri dağıdılaraq qarət edilmişdir. Təxmini hesablamalara görə Dağlıq Qarabağ qaçqınlarına 3,5 - 4 milyard ABŞ dolları məbləğində maddi ziyan vurulmuşdur. Beləliklə dağıdılmış, sosial infrastruktur sahələrinin bərpasına və inkişafına böyük məbləğdə investisiya qoyuluşları tələb edilir, məhz buna görə də bazar iqtisadiyyatı şəraitində ən mühüm problem sosial infrastruktur sahələrinin inkişafının tənzimlənməsidir. Cəmiyyət miqyasında mənafeləri səmərəli əlaqələndirmək məqsədilə Respublikada sosial sahələrin inkişafı əsas dövlət tərəfindən həyata keçirilməli və tənzimlənməlidir.

Sosial infrastruktur əsasən aşağıdakılar daxil edilir:

Ticarət və ictimai iaşə.

Əhaliyə səhiyyə xidməti.

Əhəlinin təhsil sistemi.

Mənzil-komunal təsərrüfatı.

Sərnişin nəqliyyatı və rabitə.

Məişət xidməti sahələri.

Sosial infrastrukturun bu sahələrinin ən əsaslarının inkişafı və tənzim olunmasına diqqət yetirək. Onu da qeyd edək ki, sosial infrastruktur sahələrinin tənzim olunması elmi əsaslandırılmış normativlər üzrə aparılır.

BÖLMƏ 6. AZƏRBAYCAN DÜNYA İQTİSADİYYATI İNTEQRASIYASINDA

AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ İQTİSADI TƏŞKILATLARLA MÜNASİBƏTLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ.

İnteqrasiya suveren dövlətlərin daxili və xarici siyasətinə təsir edən, xalqların taleyində əsaslı dəyişikliklərə təkan verən fenomenə, dünya inkişafının başlıca meylinə çevrilmişdir. Müasir dünyada bütün ölkələri əhatə edən inteqrasiya fenomeni, onun suveren milli dövlətə təsirinin nəticələri, yaxın və uzaq ölkələrlə əməkdaşlığın qarşılıqlı-faydalı modellərinin axtarışı bu prosesin elmi konsepsiyasının hazırlanmasına böyük ehtiyac yaratmışdır. Müasir dünyada gedən inteqrasiya proseslərini bir çox tədqiqatçılar yalnız zamanın tələbi deyil, həm də tarixin yenidən kəşf olunmuş qanunu adlandırırlar. Regional və qlobal əməkdaşlığın intensivləşməsi meyillərini Asiyada da, Afrikada da, Amerikada da müşahidə etmək olar. Lakin əyani və gerçək tədqiqini tapmış inteqrasiya modelini hələlik yalnız Qərbi Avropa timsalında görmək mümkündür. Son əlli ildə dünya birliyinin bütün dövlətlərinə nüfuz edən qarşılıqlı əməkdaşlıq münasibətlərinin əvvəllər təsəvvürə belə gəlməyən nəticələri məhz bu məkanda əldə olunub.

Azərbaycan dövlətinin Avropaya və Avrasiyaya inteqrasiyasının siyasi prinsip və əsasları Ulu öndərin alternativini olmayan qalibiyyət kursunun ayrılmaz tərkib hissəsidir. Heydər Əliyevin inteqrasiya xəttinin siyasi, iqtisadi, mədəni, sosial, hüquqi aspektlərinin kompleks elmi təhlili, onun dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsinə xidmət edən optimal əməkdaşlıq modelinin hərtərəfli dərk edilməsi mühüm vəzifələrimizdəndir.

Son onilliklərdə geniş vüsət alan, getdikcə daha da intensivləşən inteqrasiya, qloballaşma və regional əməkdaşlıq formalarının Azərbaycan üçün ən optimal modellərini müəyyənləşdirən Ümummilli liderin siyasi irsinin geniş tədqiqi daim dəyişən dünyada inteqrasiyanın yeni istiqamətləri, formaları kontekstində xüsusi aktuallıq kəsb edir. Dövlət müstəqilliyinin ilk illərindən etibarən dünya birliyinə inteqrasiya istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçirən Ulu öndər Heydər Əliyevin məqsədyönlü siyasətinin prinsipial məqamları Azərbaycan üçün böyük nəzəri-təcrübi əhəmiyyətə malikdir.

Müasir beynəlxalq münasibətlərin subyektləri, faktorları qismində yeni çoxsaylı qurumların meydana gəlməsi “suveren milli dövlət və inteqrasiya proseslərinin siyasi aspekti” problemini həddən çox aktual etmişdir. İnteqrasiya prosesində dövlət, onun rolu, funksiyaları və vəzifələrinin dəyişməsinə dair fikir müxtəlifliyi çeşidli mövqelər, nəzəri yanaşma və baxışlar doğurmuşdur.

Avropada integrasiya məsələsinin dünya dövlətləri arasında çoxtərəfli əməkdaşlığın optimal forması olduğunu ildən-ilə bu quruma üzv olmaq istəyənlərin sayının durmadan artması da sübut edir. Bütün dünyada siyasi integrasiyanın Avropa modelinə müşahidə olunan maraq, bu proseslərin nəinki sadəcə şərhini, həm də dərin elmi-konseptual əsaslarının tədqiqini gündəmə gətirir. Əvvəla ona görə ki, İkinci Dünya müharibəsindən sonra Qərbi Avropada meydana gələn integrasiya prosesləri XX əsrin sonlarına doğru müasir dünyanın əksər bölgələrinə yayılmağa başlamışdır və hazırda dünya inkişafının səciyyəvi cəhətlərindən biridir. Bu proseslərin tədqiqi dünya birliyi ölkələrinin XX əsrdə təkamül proseslərinin ümumi qanunauyğunluqlarını anlamağa kömək edir.

İkincisi, bu gün Azərbaycan dövləti dünya birliyinə, xüsusən Avropaya integrasiyanı milli inkişafın prioritet istiqamətlərindən biri hesab edir və yeni dünya düzenində öz yerini tutmağa çalışır.

Üçüncüsü, Azərbaycan həm global, həm də regional integrasiyada yaxından iştirak etməyə səy göstərir. Bu baxımdan beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, xüsusilə də Avropa modeli öz zənginliyi və maraqlı xüsusiyyəti ilə diqqəti cəlb edir.

Integrasiya prosesləri ən müxtəlif səpkilərdə - siyasi, iqtisadi, mədəni və s. cəhətlərdən tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilir. Keçən onilliklər ərzində integrasiyaya dair çoxlu baxışlar, mövqelər formalaşmışdır. Bunların sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi özü də integrasiya proseslərinin nəzəri-konseptual əsaslarının müəyyənləşdirilməsi vəzifəsinə daxildir. Digər tərəfdən bu illər ərzində integrasiyanın dinamik inkişafı ilə əlaqədar onun praktiki, real tərəfinə dair faktiki materiallarla nəzəri təhlili arasında bir növ uçurum yaranmışdır.

Global, regional, lokal integrasiya proseslərinin təhlili göstərir ki, ortaya çıxan problemlərin beynəlxalq hüquq çərçivəsində həlli üçün bu üç səviyyənin konsepsiyasının və mexanizminin müəyyənləşdirilməsi vacibdir.

Avropadaxili integrasiya ilə Avropa məkanına integrasiya səviyyələri arasında fərqlər, problemlər təbii ki, olmamış deyil. Məhz bu məqamda integrasiyanın konseptual əsası ola biləcək müddəaların müəyyənləşdirilməsi önəmlidir.

Konseptual baxımdan Avropada siyasi integrasiyanın təcrübəsinin hansı prinsip və cəhətlərindən bəhrələnmək olar sualına belə cavab vermək mümkündür:

Birincisi, Avropada integrasiya proseslərinin universal və spesifik cəhətlərini ayırd etmək lazımdır. Universal cəhət tarixin bütün mərhələlərində istənilən ölkədə özünü göstərən ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarını ifadə edir. Spesifik aspekt isə hər bir ölkənin reallığına xas olan konkret özünəməxsus

xüsusiyyətləri nəzərə almağı tələb edir. Avropa integrasiyası təcrübəsindəki universal məqam öyrənilə və tətbiq edilə bilər.

İkincisi, Avropada siyasi integrasiya prosesləri bir neçə mərhələdən keçmişdir. İlk əvvəl zəruri məsələlərin həlli önə çəkilmiş, beynəlxalq siyasi və hüquqi münasibətlərin ümumi əsasları müəyyənləşdirilmiş, integrasiyanın ilkin bazası təmin edilmişdir. Bu norma və prinsiplər dünya dövlətləri tərəfindən son yarım əsrdə formalaşdırılmış, demək olar, bütün dövlətlər tərəfindən qəbul edilmişdir.

Yalnız iqtisadi amillə iqtisadi fayda və marağa üstünlük verilməsi integrasiyadan irəli gələn obyektiv və subyektiv meyillərin beynəlxalq miqyasla tənzimlənməsinin arxa plana keçməsinə, global sabitliyi pozan vəziyyətin yaranmasına səbəb ola bilər

İntegrasiya prosesinə qoşulan hər hansı bir dünya dövləti ilk növbədə təbii ki, müstəqil, suveren respublika olmalıdır. Azərbaycanın məhz bu cür başa düşülən integrasiya münasibətlərinə qoşulması, dünyanın xəritəsində müstəqil dövlət kimi öz adını əbədi həkk etməsi Ümummilli lider Heydər Əliyevin tarixi xidmətləri sayəsində global cəmiyyətin bərabərhüquqlu subyekt statusunu aldıqdan sonra mümkün olmuşdur.

Bu gün Ulu öndərin integrasiya xəttinin real nəticələrlə, möhtəşəm uğurlarla daha yüksək səviyyədə davam etdirilməsini təmin edən amillərin ölkəmizin dünyada və regionda inkişaf və integrasiya proseslərinin şəxsiz liderinə çevrilməsi kimi danılmaz fakt kontekstində geniş araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. Akademik R.Mehdiyev yazır: “Heydər Əliyevin ölkənin mənafeyinə xidmət edən, dövlətin strateji maraqları üzərində qurulmuş, hərtərəfli düşünülmüş, özünün vəzifə və prinsipləri ilə seçilən bitkin, ardıcıl siyasəti bütün istiqamətlərdə bu gün də özünü doğrultmaqdadır.

Azərbaycanın dünya birliyinə integrasiyası üçün apardığı çoxşaxəli fəal xarici siyasətin nəticəsidir ki, indi ölkəmiz dünyada gedən siyasi proseslərdə özünə layiqli yer tutmuş, nüfuzlu mövqe qazanmış, bütün dövlətlərlə bərabərhüquqlu və qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlığa nail olmuşdur.

Qloballaşma dövründə biz integrasiyanın əlverişli meyillərindən istifadə etməli, ardıcıl siyasət yeritməliyik. Dövlətlərarası integrasiya məkanına ölkəmizin inkişafına, iqtisadiyyatın modernləşməsinə, cəmiyyətimizin mənəvi-əxlaqi əsaslarının təkmilləşməsinə kömək edən bütün qüvvələri səfərbər etməklə daxil olmalıyıq. Bu gün Azərbaycanın uğurları dünyanın ən qüdrətli dövlətlərinin və nüfuzlu beynəlxalq qurumlarının diqqətini bizə yönəltmişdir”. R.Mehdiyev. Azərbaycan: qloballaşmanın tələbləri.

Azərbaycan dövləti demokratiya yolunu, Avropaya integrasiya kursunu seçmişdir. Dövlətimizin başçısı Prezident İlham Əliyev demişdir: “Dünya

birliyinə biganəlik siyasəti heç bir yaxşı nəticəyə gətirib çıxara bilməz. Dünyada baş verən proseslər bir-biri ilə çox sıx bağlıdır. Bu reallıqdır və onu nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Bəli, reallıqları biz mütləq nəzərə almalıyıq, lakin öz taleyimizi özümüz təyin edirik. Azərbaycan müstəqil dövlətdir”.

Azərbaycanda valyuta münasibətləri.

Azərbaycan “Rubl Regionu”ndan çıxaraq milli valyutanın tədavülünə dair qəbul edilən qanununardından, 1992-ci il noyabr ayında müstəqil Azərbaycan Respublikasının milli valyutası olan “Manat”ı tədavülə çıxartmışdır. Azərbaycanın milli valyutası, ilk mərhələdə Rusiyanın valyutası Rubl ilə birlikdə istifadə olunurdu. Hökumətin sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçiləcəyini və özəlləşdirməni manat ilə aparacağını bildirməsi ilə yanaşı ümumi həcmnin bazarda az olması səbəbiylə ilk dövrdə dəyərini qoruyan manat, idxalın böyük bir hissəsinin rubl ilə aparılma məcburiyyətinin olması və idxal edilən məhsulların ölkələrində, xüsusilə də Rusiyada qiymətlərin liberallaşmaya paralel olaraq yüksəlməsi nəticəsində, 1993-cü ilin ortalarından etibarən rubl qarşısında dəyər itirməyə başladı. Bununla yanaşı 1993-1994-cü illərdə bank sektorunda baş verən iflaslar və manatın dəyərini itirəcəyi qorxusu, başda dollar olmaq üzrə xarici valyutaya istiqamətlənməyə, yəni valyuta əvəzetməsinə səbəb olmuşdur. Hər iki valyutanın mübadilə üçün istifadə olunması, ödəmələr sistemində, xarici ticarət tədiyyə balansında bəzi problemlərə səbəb olarkən, ölkədə baş verən iqtisadi böhranın dərinləşməsində də rol oynamışdır. Nəhayət, 1994-cü ildən etibarən manat ölkədə yeganə pul vahidi olaraq fəaliyyət göstərməyə başlayır. 1994-cü ildə “Valyuta Tənzimlənməsi Haqqında” qanunun qəbul edilməsi və 1995-ci ildə anti-inflyasionist pul və kredit siyasətinin tətbiq edilməyə başlaması nəticəsində 1996-cı ilin may ayından manat dəyər və etibar qazanmağa başladı. Manat ilk illərdə inflyasiya, siyasi və iqtisadi sabilliyin olmaması kimi səbəblərlə ABŞ dolları qarşısında sürətlə dəyər itirsədə, 1995-ci ildən sonra ölkədə həyata keçirilən iqtisadi tədbirlər və sərt pul siyasəti nəticəsində milli valyutada çox böyük dalğalanmalar olmamışdır. Qonşu ölkələr daha yüksək inflyasiya rəqəmlərinə sahib olduqlarından, manat bu ölkələrin valyutaları qarşısında dəyər qazanmışdır. Milli Bankın siyasətləri və bunu dəstəkləyən neft müqavilələri nəticəsində 1997-1998-ci illərdə xarici investisiya daxil olmalarında artışı səbəbiylə manat ABŞ dolları qarşısında dəyər qazanmışdır. Həddən artıq istifadə olunan milli valyutamız ilə yanaşı 1998-ci ildə baş verən Rusiya böhranının da təsiriylə ixrac gəlirlərində önəmli miqdarda azalmalar baş vermişdir. Ancaq, 1999-cu ildən etibarən effektiv valyuta bazarında manatın dəyəri aşağı salınmış və Azərbaycanın ticari rəqabət şansı artırılmağa çalışılmışdır. 1999-cu ilin ikinci yarısında, 1995-ci ildən etibarən tətbiq

olunmağa başlanan valyuta siyasətlərində yumuşama ilə birlikdə yenidən valyuta yüksəlməyə başlamışdır. 1999-cu ilin ortalarından etibarən milli valyutanın tənzimlənməsi məqsədli bazar mexanizmasına, yəni dalğalı məzənnə rejiminə keçilmiş, milli valyuta ABŞ dolları qarşısında 7% nisbətində devalüasiya edilərək ixrac məhsullarına rəqibət üstünlüyü qazandırılmağa cəhd edilmişdir. Qısacası 1999-cu ildəki maliyyə sabilliyi, sərt pul siyasəti və devalüasiya ilə manat güc qazanmış və sabillik əldə etmişdir. Manatın devalüasiya səbəbiylə ixrac məhsulları xaricdə ucuz, daxildə isə baha qiymətə istehlak olunmağa başlamışdır. Bundan əlavə idxal xam maddəni əsas alan ixrac məhsullarının xərcləri artmış, digər ifadəylə idxal baha olduğu üçün ixrac yolu ilə əldə edilən valyuta gəlirləri, pul vahidi manata qarşı dəyər qazanan ölkələrə geri getməyə başlamışdır. 2000-2003-cü illər arasında yumşaq bir devalüasiyaya məruz qalan manatın 2004-cü ildə biraz dəyər qazandığını müşahidə edirik. Manatın dəyər qazanmasının səbəbləri isə belə açıqlanır: 2004-cü ildə tədaviyədəki pul kütləsi 31% artarkən ölkəyə böyük həcmdə valyuta daxil olmaları valyuta məzənnələrinə təsir edir. Neft və təbii qaz istehsalının artması və ÜDM-dəki artımı ilə birlikdə ölkəyə valyuta daxil olmaları daha da artacaqdır. Bunlar isə manatın dəyər qazanmasına səbəb olacaqdır. Azərbaycanın milli valyutası olan manatın dəyəri günlük olaraq Bakı Bankları arasında Valyuta Birjasında müəyyənləşir. Real və nominal valyuta məzənnələri arasında ciddi fərqlər var. Valyuta məntəqələri və banklar Milli Bankın müəyyənləşdirdiyi məzənnə üzərindən ən çox (+/-) 5 manat fərqlə alım və ya satım edə bilməkdədir. Azərbaycanın valyuta ehtiyatları kifayət qədərdir. Azərbaycan Mərkəzi Bankının (AMB) valyuta ehtiyatları 2010-cü ildə təxminən altı milyard dollar olmuşdur. Bu miqdar ölkənin təqribən 5 aylıq mal və xidmət idxalı qədərdir. Valyuta ehtiyatlarının artımı daha çox AMB-nin valyuta bazarında həyata keçirdiyi alışlardan qaynaqlanmışdır. Umumiyyətlə Neft Fondu və digər rezervlər daxil edilərsə ölkənin valyuta ehtiyatı iyirmi milyard dollara çatmaqdadır.

Qlobal iqtisadi problemlərin təsnifatı

Məlum olduğu kimi, insanların yeganə yaşayış yeri yer kürəsidir. Biz hamımız müəyyən orbit üzrə kosmosun əngəlliklərində süzməkdə olan «Yer» gəmisinin sərnişinləriyik. Buna görə də yaşadıkları qitələr, regionlar, ölkələr və mənsub olduqları irqlər, dinlər və s.-dən asılı olmayaraq, bütün insanlar qarşısında bir çox ümumi problemlər durur. Elmi ədəbiyyatda, kütləvi informasiya vasitələrində bunlar qlobal problemlər adlanır. Qlobal Fransız sözü olub ümumi deməkdir. Bu söz latınca olan qlobus (kürə) sözündən yaranmışdır.

Qlobal problemlərin yaradılmasının əsas səbəbləri insanların təbiətlə və öz aralarında olan münasibətlərdir.

Qlobal problemlərin özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Əvvəla, bu problemlər ümumbəşəri xarakter daşıyır. Yəni yaşıdan, cinsindən, yaşadıqları ölkələrin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən və s., asılı olmayaraq, bütün insanlar bu problemlərlə üzləşmiş, üzləşir və üzləşəcəklər. Onlar nəinki bu problemlərlə üzləşir, hətta onların yaradılmasında da bu və ya digər dərəcədə iştirak edirlər. Bu problemlərin bir çoxu bəşər cəmiyyəti qədər qədimdir. Lakin, onların elmi tədqiqi əsasən XX əsrdə başlanmışdır.

Bu problemlərin digər xarakterik cəhəti, onların çox böyük əhəmiyyət kəsb etməsi, həllinin zəruri olmasıdır.

Həmin problemlərin nəzərdən qaçırılması ictimai tərəqqini ləngidə, sivilizasiyanı məhv edə bilər. Bunların həll olunmaması bəşəriyyətin gələcək mövcudluğunu şübhə altına alır.

Qlobal problemlərin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də onların həllinin beynəlxalq xarakter daşmasıdır. Bu problemlərin həlli dünya birliyinin bütün üzvlərinin beynəlxalq əməkdaşlığını, onların söylərinin əlaqələndirilməsini tələb edir. Çünki ayrı-ayrılıqda müxtəlif ölkələrin iqtisadi imkanları bu problemlərin həllinə kifayət etməz və lazımı səmərə verməz.

İqtisadi və digər ədəbiyyatlarda bu problemlər çox müxtəlif səpkilərdə təsnif olunur. Bizim fikrimizcə, bunları əsasən üç istiqamətdə qruplaşdırıb nəzərdən keçirmək daha məntiqlidir. Birinci istiqamətə «təbiət-cəmiyyət» sisteminə daxil olan problemlər aid edilir. Bunlara təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etmək, ətraf mühitin qorunması, tükenməz təbii sərvətlərin istifadə cəlb olunması və s. göstərmək olar. Bildiyimiz kimi, insan canlı varlıq olmaq etibarilə yarandığı andan bu və ya digər dərəcədə təbiət maddələrindən istifadə edir. Təbiət bəşər cəmiyyətinin mövcud olması və fəaliyyəti üçün əsas şərtidir, həm də insanın yaşamasını təmin edən vasitədir. İnsan özünün varlığını təmin etmək üçün təbiətlə münasibətə girir, təbiət maddələrini özünə lazım olan şəkildə, formaya salır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, insan təbiətə daha çox təsir göstərir, daha çox sərvətlərdən istifadə edir. Məsələn, XIX əsrdə insanlar təbiətdə olan 50 mineraldan istifadə etmişlərsə, XX əsrdə 100-dən çox təbii mineraldan istifadə etmişlər. İnsanların tələbatını ödəmək üçün təbii ehtiyatlardan uzun müddət istifadə edilməsi bəzi təbii resursların çatışmazlığına səbəb olur. Başqa sözlə desək, bəşəriyyət tükenən təbii ehtiyatların məhdudluğu ilə qarşılaşır. Buna görə də həmin ehtiyatlardan səmərəli və qənaətlə istifadə olunması bəşəriyyət qarşısında duran qlobal problemlərdən biridir.

Bəşəriyyət qarşısında duran digər qlobal problem ətraf mühitin mühafizəsi, qorunması problemidir. Belə ki, insanlar yaşamaq uğrunda mübarizədə təbii

ehtiyatlardan istifadə etdikcə ətraf mühiti də çirkləndirməyə başlamışlar. Cəmiyyətin inkişafı ilə yanaşı, bu problem daha da kəskinləşmiş və müasir mərhələdə böhran mərhələsinə gəlib çatmışdır.

Ətraf mühitin çirklənməsi dedikdə, hava və suyun çirklənməsi, torpağın üst layının istifadə üçün yararsız hala düşməsi nəzərdə tutulur. Bu üç ünsür isə bütün canlıların, o cümlədən insanların mövcud olmasının zəruri şərtidir. Bizim hər birimiz orta hesabla gün ərzində bir kq bərk qida, 2-3 litr su və 12-15 kq hava qəbul edirik. İnsan qidasız 30-40 gün, susuz 3 gün yaşaya bildiyi halda havasız 1-2 dəqiqə də yaşaya bilməz.

Buna görə də ətraf mühitin qorunması haqqında söhbət gedərkən ilk növbədə havanın çirklənməsinin qarşısının alınmasından, daha doğrusu, havanın tərkibində olan oksigen balansının qorunması saxlanılması nəzərdə tutulur. Çox təəssüflər olsun ki, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə olunması nəticəsində son yüz ildə 250 milyard ton oksigen məhv edilmiş və havaya 360 milyard ton karbon qazı daxil olmuşdur. Canlılar üçün zəruri olan havanın çirklənməsinin 30-40 %-i, nəqliyyat vasitələri, 20-25 %-i, istilik elektrik stansiyaları, 15-25 %-i sənaye texnoloji proseslər hesabına baş verir. Havada olan oksigen balansının pozulmasında yerin «ağ ciyərləri» olan meşələrin vəhşicəsinə qırılması da öz təsirini göstərir.

Bütün canlı aləmin yaşamasının zəruri şərti olan suyun kirlənməsi də bəşəriyyətin qarşısında duran global problemlərdən biridir. Suyun kirlənməsində insanların istehsal və məişət fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Belə ki, müasir texnoloji proseslər küllü miqdarda təmiz sudan istifadə edərək onu kirləndirir. Neft və neft məhsullarının, kimyəvi maddələrin müxtəlif yollarla çay və göllərə axıdılması da suyu xeyli çirkləndirir. Mütəxəssislərin fikrincə bir litr neft 100 milyon litr suyu çirkləndirir. Suyun çirkləndirilməsində istehsalda və məişətdə işlədilən süni yuyucularda mühüm rol oynayır. Bu yuyucular suyu və torpağı çirkləndirərək təbiətə, o cümlədən canlılar aləminə xeyli ziyan vurur.

Canlıların həyatında mühüm yer tutan amillərdən biri də torpaqdır, daha doğrusu onun üst qatıdır. Bu qatın bir santimetrinin əmələ gəlməsi üçün təbii şəraitdə 300 il tələb olunur. İnsanların pozucu fəaliyyəti nəticəsində isə bu qat 3-5 ildə məhv edilə bilər. Torpağın üst qatının çirklənməsi, onun quruluşunun dəyişməsi əsasən mexaniki, fiziki, kimyəvi xə s. yollarla baş verir. Məsələn, dünyada hər il torpaq eroziyası nəticəsində 26 milyon ton məhsuldar torpaq qatı məhv olur. Son yüz ildə dünyada 2 milyard hektar yararlı torpaq sahəsi korlanmışdır.

Təbiət cəmiyyət sisteminə daxil olan global problemlərdən biri də ətraf mühitin istiləşməsi prosesidir. Buna səbəb isə havaya atılan karbon qazının çoxalmasıdır. 2000-ci ildə 1900-cu ilə nisbətən 6,5 dəfə çox karbon

qazı atılmışdır. Bunun nəticəsində də XX əsrdə yer səthinin şəraiti 0,6 dərəcə artmış və okean sularının səviyyəsi 10-20 sm yüksəlmişdir.

Bu sistemə daxil olan problemlərdən biri də azon təbəqəsinin nazıqlaşması və bəzi yerlərdə isə onun yox olmasıdır. Canlılar aləminin mövcudluğunda mühüm rol oynayan bu təbəqənin nazıqlaşması da insanların fəaliyyətinin nəticəsidir. Buna səbəb isə soyuducularda və dezodorantlarda istifadə edilən təsirsiz qazlardır.

Müasir dövrdə bəşəriyyət qarşısında duran qlobal problemlərin digər qrupu «cəmiyyət-cəmiyyət» problemləridir. Bunlarla yanaşı müxtəlif ölkələrin dinc yaşaması, onların inkişaf səviyyələrindəki kəskin fərqlərin mövcud olması və sairini aid etmək olar. Öyrəndiyimiz kimi, İnsanların yaşaması üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətləri istehsal etmək üçün, onlar yalnız təbiətlə deyil, həm də öz aralarında müəyyən münasibətə gəlirlər. Bu münasibətlər, əsasən, mənafeələr şəklində təzahür olunur. İstehsalın beynəlmilləşməsi ilə əlaqədar oalraq milli mənafeələr üzləşir onlar arasındakı ziddiyyətlər kəskinləşir. Yəni hər bir ölkə daha çox mənfəət əldə etmək üçün daha ucuz və zəngin xammal mənbələri və geniş satış bazarları ələ keçirməyə çalışır. Dünya ölkələrinin əksəriyyəti bu proseslərə dinc yanaşı yaşamaq yolu ilə nail olmağa üstünlük verirlər.

Dinc yanaşı yaşamaq dedikdə, müxtəlif ölkələrin sosial-iqtisadi inmişaf səviyyələrindən, iqtisadi əsaslardan, dini görüşlərdən və s. asılı olmayaraq, onların beynəlxalq qaydalara, normalara riayət etmələri nəzərdə tutulur. Dinc yanaşı yaşamaq, dövlətlər arasında baş verən mübahisəli məsələlərin danışıqlar, məsləhətləşmələr yolu ilə həll edilməsi, ölkələr arasındakı qarşılıqlı anlaşma və etimad, bir-birinin daxili işlərinə qarışmaq, bir-birinin mənafeələrini nəzərə almaq deməkdir. Bu proses ölkələrin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə ciddi hörmət etmək, tam bərabərlik və qarşılıqlı fayda əsasında iqtisadi və mədəni əməkdaşlığı inkişaf etdirmək deməkdir. Dinc, yanaşı yaşamaq, ölkələrin daxili ehtiyatlarından və beynəlxalq əməkdaşlıqdan daha səmərəli istifadə etməklə, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının daha yüksək olması üçün şərait yaradır.

Çox təəssüflər olsun ki, bəzi hallarda dünyanın müxtəlif yerlərində milli mənafeələrin qarşılaşması dinc yanaşı yaşamaq prinsiplərinin pozulmasına səbəb olur. Nəticədə yerli və ya bəşəriyyəti lərzəyə salan dünya müharibələri baş verir. Bunlar isə bəşər övladlarının yaratdığı küllü miqdarda məhsuldar qüvvələrin məhv edilməsi deməkdir.

«Cəmiyyət-cəmiyyət» sisteminə daxil olan qlobal problemlərdən biri də müxtəlif ölkələrin sosial iqtisadi inkişaf səviyyəsi arasında kəskin fərqlərin olmasıdır. Bu kəskin fərqlərin səbəbləri çox müxtəlifdir və bəşəriyyətin inkişafı ilə əlaqədar hələlik getdikcə dərinləşir. Belə ki, 1800-ci ildə inkişaf etmiş ölkələrdə geridə qalmış ölkələr arasındakı fərq birin üçə nisbətində olduğu

halda, 1900-cu ildə 1:10, XX əsrin əvvəllərində isə 1:83 olmuşdur. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, dünya üzrə ÜDM həcmi 30 trilyon dollardır. Bunun 24 trilyonu (80 %-i) dünya əhalisinin 20 %-nin yaşadığı 25-30 zəngin ölkələrin payına düşür. dünya ÜDM-un qalan 20 %-i dünya əhalisinin 80 %-nin yaşadığı 160-170 ölkədə istehsal olunur. Bu kəskin fərqlər isə dünyanın ictimai həyatında bir çox xoşagəlməz hadisələrin (qarşıdurma, terrorçuluq və s.) baş verməsinə səbəb olur.

Qlobal problemlərin üçüncü «cəmiyyət-cəmiyyət» sisteminə daxil olan problemlər. Bunlarla yanaşı artımı, yoxsulluq, savadsızlıq, millətçilik, müxtəlif xəstəliklərin yayılması və s. göstərmək olar. Bu problemlərin bəzilərinə bütün ölkələrdə, digərlərinə isə bəzi regionlar və ölkələrdə rast gəlmək olar. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələrdə əhali artımı sürəti xeyli aşağı olduğu halda, geridə qalmış ölkələrdə xeyli yüksəkdir. Bu isə geridə qalmış ölkələrdə kütləvi işsizliyi, inkişaf etmiş ölkələrdə isə əlavə iş qüvvəsinə tələbatı artırır. Bunun nəticəsində də iş qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası xeyli güclənir.

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya

Azərbaycanın dünya təsərrüfatına inteqrasiyasında, bu təsərrüfata daxil olan ölkələrlə iqtisadi və digər əlaqələrin genişləndirilməsində müxtəlif beynəlxalq təşkilatlara daxil olması da mühüm rol oynayır. Buna görə də Azərbaycan Respublikası siyasi müstəqillik əldə etdiyi dövrlərdən başlayaraq müxtəlif beynəlxalq təşkilatlara üzv olmağa başlamışdır.

Siyasi müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasının birinci dəfə üzv olduğu beynəlxalq təşkilat İslam Konfransı Təşkilatıdır. 8 dekabr 1991-ci ildən Azərbaycan bu təşkilatın üzvüdür. 50-dən artıq müsəlman ölkəsini özündə birləşdirən bu təşkilatın İslam İnkişaf Bankı və İslam həmrəylik fondu Azərbaycanda bir sıra iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsində iştirak edir. İslam Konfransı Təşkilatına məxsus kapital əsasən meliorasiya və su təsərrüfatı sahəsinə yönəldilmişdir. Mil-Mugan kollektorunun və Samur-Abşeron kanalının yenidən qurulması kapitalın iştirakı vasitəsilə həyata keçirilir.

Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasında İqtisadi əməkdaşlıq Təşkilatı da mühüm rol oynayır. Bu təşkilat 1992-ci ilin fevralında yaradılmış və Azərbaycanın nisbətən yaxın qonşu müsəlman ölkələrini özündə birləşdirir. Bu təşkilat da bir sıra iqtisadi layihələrin hazırlanmasında və onların yerinə yetirilməsində iştirak edir.

Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasında onun Beynəlxalq Valyuta Fonduna və Beynəlxalq Yenidən- qurma və İnkişaf Bankına üzvlüyü də

mühüm rol oynayır. Belə ki, bu beynəlxalq təşkilatlar onlara daxil olan ölkələr arasında valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsi, onlara uzunmüddətli borcların verilməsində fəal iştirak edir. Azərbaycanda həyata keçirilən bir çox iqtisadi layihələr bu təşkilatların verdikləri kreditlər hesabına həyata keçirilir.

Keçmiş SSRİ-yə daxil olan bir çox respublikaları birləşdirən Müstəqil Dövlətlər birliyi (MDB) təşkilatı da bu ölkələrin iqtisadi əlaqələrinin tənzim olunmasında müəyyən rol oynayır.

Azərbaycan Respublikası 1993-cü ildə yaradılmış Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatlarının təsisçilərindən biridir. Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan, Ukrayna, Moldaviyanın daxil olduğu GUAM təşkilatının da təsisçilərindən biridir. Bu və digər iqtisadi təşkilatlar vasitəsilə Azərbaycan Respublikasının dünya təsərrüfatına inteqrasiyası getdikcə genişlənir.

Azərbaycanın dünya təsərrüfatına inteqrasiyasında onun Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olması da çox mühüm rol oynaya bilər. O, bu təşkilatın işində 1993-cü ildən müşahidəçi kimi iştirak edir. Bu təşkilata üzv olmağın tərəfdarları və əleyhdarları arasındakı münasibətlər hələ də davam edir. Tərəfdarların fikrincə bu təşkilata üzvlük ölkəyə kapital axını xeyli genişləndirəcək, keyfiyyətli məhsul və xidmətlər idxalı artacaq və s. Əleyhdarları isə iddia edirlər ki, ticarət rejiminin ləğv olunması isə iqtisadiyyatın müəyyən sahələrinə mənfi təsir edərək onların xarici kapitalından asılı vəziyyətə düşməsinə səbəb ola bilər.

Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası beynəlxalq ictimai əmək bölgüsünün üstünlüklərindən istifadə edərək özünün milli sərvətlərindən daha səmərəli istifadə etməyə nail olmuşdur. Bunun nəticəsində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə xeyli nailiyyətlər əldə etmişdir. Bu nailiyyətlər makroiqtisadiyyatın əsas göstəricisi olan ÜDM-un daha doğrusu adambaşına düşən ÜDM-un həcmində artmasında hiss etmək olar. Belə ki, 1998-ci ildə adambaşına düşən ÜDM 570 ABŞ dolları olduğu halda 2008-ci ildə bu rəqəm 5404 dollar olmuşdur. 2003-2008-ci illər ərzində adambaşına düşən ÜDM-un nominal həcmi beş dəfə artmışdır. Bu artımla əlaqədar bu dövrdə ölkəmizdə yoxsulluğun səviyyəsi 44,7%-dən 13,2%-ə enmişdir.

Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində ölkənin milli təhlükəsizliyi, o cümlədən ərzaq təhlükəsizliyi xeyli möhkəmlənmişdir. 2010-cu ilin iyunun əvvəli üçün ölkənin qızıl-valyuta ehtiyatları 23 milyard ABŞ dolları olmuşdur ki, bu da ölkənin xarici borcundan (3,4 milyard) altı dəfədən çoxdur. Azərbaycan özünün dənli bitkiləri olan tələbatının 76%-ni, quş ətinə olan tələbatının 74%-ni, otə olan tələbatın 94%, kərə yağına olan tələbatın 83%-ni öz istehsalı hesabına ödəyir. Şəkər, tərəvəz, meyvə istehsalı isə öz tələbatından çoxdur.